

Adam Lityński

Rok 1934 w ZSRR : NKWD, Lex Kirov i początek wielkiego terroru

Roczniki Administracji i Prawa 13, 41-63

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROK 1934 W ZSRR: NKWD, LEX KIROV I POCZĄTEK WIELKIEGO TERRORU

1. ZAMIAST WSTĘPU

80 lat temu, w 1934 roku, miały miejsce ważne wydarzenia w ZSRR. Najpierw (10 lipca 1934 r.) zreorganizowano osławioną policję polityczną, tworząc scentralizowany, ogólnozwiązkowy Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych – NKWD ZSRR (Народный Комиссариат Внутренних Дел – Narodnyj Komisariat Wnutriennich Dieł) – dla całego ZSRR. W jego struktury włączono policję bezpieczeństwa. Krótco wcześniej zmienił się szef NKWD: 10 maja 1934 r. zmarł na atak serca Wiaczesław Mienżyński. *Stalin* i *Jagoda* ogłosili, że Mienżyński zginął z ręki trockistowskich spiskowców. Szefem radzieckiej bezpieki został Henryk Jagoda. „Dziś [1961 r. – przyp. aut.] nie ma prawdopodobnie ani jednego historyka włącznie z historykami sowieckimi – który nie przyznałby, że powyższa decyzja Stalina miała decydujące znaczenie dla całej historii Związku Sowieckiego. Stalin kierował biegiem wydarzeń historycznych zgodnie ze swymi koncepcjami, ale bez takich kreatur jak Jagoda oraz innych zbrodniarzy z tajnej policji realizowanie tych planów byłoby niemożliwe”¹. 1 grudnia 1934 r. zaś zginął z rąk zamachowca jeden z najwybitniejszych bolszewików, Siergiej Kirow, sekretarz generalny leningradzkiej organizacji partyjnej. Stalin osobiście napisał drastyczną procedurę karną, która przez 20 lat istniała w radzieckim systemie nie tyle sprawiedliwości, ile represji, niekiedy także ludobójczej.

2. NA DRODZE DO NKWD ZSRR

Przypomnijmy krótko długą historię organów bezpieczeństwa.

Po listopadowym zamachu stanu 1917 r. w stolicy, rozmiar wewnętrznej i zewnętrznej opozycji wobec bolszewików i ich partii² przekroczył wyobrażenia Lenina: w Zgromadzeniu Konstytucyj-

* prof. dr hab.; Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu.

¹ B. Lewickij, *Terror i rewolucja*, tłum. z niem. A. Palicki, Wrocław 1990, s. 66.

² Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza Rosji (Российская Социал-демократическая Рабочая Партия – Rossijskaja Socjal-diemokratyczeskaja Raboczaja Partja) – założona w 1898 r. na zjeździe w Mińsku. Szczególnie ważną rolę w jej skonsolidowaniu i opracowaniu programu miała założona w 1900 r. przez Lenina gazeta „Iskra”. Drugi Zjazd SDPRR (Bruksela – Londyn 1903) w toku ostrych dyskusji uchwalił program partii, ale owe dyskusje doprowadziły do powstania dwóch ugrupowań: bolszewików i mienszewików, których ostateczne zerwanie nastąpiło w 1912 r., kiedy to na konferencji w Pradze wybrano wyłącznie bolszewicki Komitet Centralny z Leninem na czele. Bolszewicy występowali odtąd jako SDPRR (bolszewików). Partia była oparta na silnej centralizacji i ostrej dyscyplinie wewnętrznej. W programie bolszewików znalazło się m.in. przekształcenie przyszłej rewolucji burżuazyjnej w Rosji w rewolucję socjalistyczną, co jako pogląd niemarksistowski odrzucane było przez większość teoretyków europejskiej socjaldemokracji wobec znacznego zacofania ekonomicznego i społecznego Rosji. W marcu 1918 r. na III Zjeździe nastąpiła zmiana nazwy partii na Rosyjską Komunistyczną Partię (bolszewików). Na X zjeździe RKP(b) w marcu 1921 r. wprowadzony został zakaz tworzenia frakcji w partii, co stało się wielkim ułatwieniem dalszej ewolucji w kierunku tzw. stalinizmu. Frakcje mogły być przynajmniej skromną namiastką wielopartyjności w państwie. Na posiedzeniu KC w kwietniu 1922 r. ustanowiono stanowisko sekretarza generalnego, które

nym większość zdobyli socjaliści-rewolucjoniści (eserowcy³); bolszewicy mieli ok. 24% miejsc. Na 19 grudnia zapowiedziano strajk pracowników państwowych. Chaos był pełny; władza bolszewików była dość nominalna i w zasadzie niewykraczająca poza stolicę. Siły przeciwne uważały rząd bolszewicki za efemeryczny, przejściowy w absolutnym chaosie rosyjskiego państwa. W takiej sytuacji 20 grudnia 1917 r. (7 stycznia 1918 r.⁴) zapadła decyzja Rady Komisarzy Ludowych o powołaniu do życia „organu dyktatury proletariatu dla ochrony bezpieczeństwa państwowego Republiki Radzieckiej”. Otrzymał on nazwę: Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją, Spekulacją i Przestępstwami (od sierpnia 1918 r.: Wszechrosyjska...) [Чрезвычайная Комиссия по Борьбе с Контрреволюцией, Спекуляцией и Преступлениями⁵ = Czerezwyczajnaja komisija po bor'bie s kontrrewolucyjej, Spekulacyjej i Priestuplenijami]: czerezwyczajka, krócej: czeka. Wiemy to m.in. z późniejszego referatu Dzierżyńskiego na posiedzeniu Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego [WCKW] Zjazdu⁶. 20 grudnia stał się świętem organów bezpieczeństwa.

III Zjazd Rad (28/15 stycznia 1918 r.) uchwalił m.in. utworzenie Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej⁷. *Deklaracja praw ludu pracującego i wyszukiwanego* określała państwo

z rekomendacji Lenina powierzono Stalinowi. Nie istniało stanowisko przewodniczącego partii; niekwestionowanym liderem był Lenin. W grudniu 1925 r. nastąpiła zmiana nazwy na Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików) [Всесоюзная Коммунистическая Партия (большевиков) – Wsiesozjuznaja Komunistyczeskaja Partija (bolszewikow)]. W październiku 1952 r. zmieniono nazwę na Komunistyczną Partię Związku Radzieckiego (Коммунистическая Партия Советского Союза), a w miejsce sekretarza generalnego wprowadzono I sekretarza, zaś od 1966 r. znowu sekretarza generalnego. Wówczas też w miejsce Biura Politycznego wprowadzono Prezydium KC. W Prezydium – na wniosek Stalina – wyodrębniono jeszcze Biuro Prezydium. W ścisłym Biurze Stalin wyodrębnił jeszcze „piątkę” głównych członków Prezydium (Stalin, Malenkow, Beria, Bułganin, Chruszczow). Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego została w Rosji zdelegalizowana przez Jelcyna bezpośrednio po sierpniowym „puczu Janajewa” (24 sierpnia 1991 r.). Do końca 1991 r. pozostałe b. republiki zdelegalizowały KPZR.

³ Socjaliści-Rewolucjoniści [SR = eserowcy], radykalna, lewicowa partia powstała w 1901 r. z połączenia środowisk narodnickich (Narodnej Woli – Woli Ludu). Program zakładał walkę rewolucyjną z caratem i utworzenie republiki demokratycznej. Eserowcy odrzucali dyktaturę proletariatu; stosowali terror indywidualny (liczne udane zamachy, m.in. na wielkiego księcia Sergiusza). Wśród czołowych przywódców byli Aleksandr Kiereński, Borys Sawinkow, zaś na czele Organizacji Bojowej stał przez pewien czas agent ochrony Jewno Afef. Eserowcy odegrali istotną rolę w rewolucji 1905 r. Wybory do Dumy, jako niedemokratyczne, zbojkotowali. Gwałtowny rozwój partii nastąpił w 1917 r., kiedy to stali się największą partią Rosji (ponad 500 tys. członków); wchodzili w skład Rządu Tymczasowego, a eserowiec Kiereński był premierem. W wyborach do Konstytuanty w listopadzie 1917 r. zdobyli absolutną większość (52%) mandatów. Po rewolucji (właściwie zamachu stanu) październikowej 1917 r. wśród eserowców usamodzielniała się frakcja lewicowa, która weszła w sojusz z bolszewikami (17 grudzień 1917 – 4 marzec 1918). Po rozpędzeniu przez bolszewików Konstytuanty eserowcy zdecydowanie zwalczyli jednak dyktaturę bolszewików, organizując zbrojny opór, zwłaszcza na Powołżu, na Syberii i na Dalekim Wschodzie. Uczestniczyli w antybolszewickich powstaniach chłopskich, w powstaniu kronsztadzkiem. Po zakończeniu wojny domowej część udało się na emigrację, pozostali zostali na ogół wymordowani w więzieniach.

⁴ Do początku 1918 r. w Rosji używano kalendarza tzw. starego stylu, tj. kalendarza juliańskiego, wprowadzonego w 46 r. p.n.Ch. przez Juliusza Cezara, przyjętego przez Kościół i rozpowszechnionego w średniowiecznej Europie; w 1582 r. zastąpionego przez papieża Grzegorza XIII kalendarzem gregoriańskim. Między obu kalendarzami istniało wówczas 13 dni różnicy: kalendarz używany w Rosji był jak gdyby „spóźniony” o 13 dni. Kalendarz gregoriański został w Rosji przyjęty 14 lutego 1914 nowego stylu = 1 lutego 1918 starego stylu. P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order. Politics and Social Change in the USSR*. New York – London 1976, s. 12.

⁵ Dokładnie taką nosiła nazwę; bywa ona w niektórych publikacjach nieco zniekształcana. Zob. dokumenty tego czasu w: История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг. Сборник документов. Под редакцией С.А. Голунского. Государственное издательство юридической литературы. Москва 1955, s. 64, 185.

⁶ „Utworzenie WCzK zbiegło się z rozwiązaniem Piotrogodzkiego Komitetu Rewolucyjnego, WCzK powstała zatem w momencie, gdy nie było organu, który by podjął walkę z kontrrewolucją, sabotażem i spekulacją. Uchwała Rady Komisarzy Ludowych z dnia 7 [20 – przyp. aut.] grudnia 1917 r. zostało zatwierdzone Kolegium WCzK do bezwzględnej walki z kontrrewolucją”. F. Dzierżyński, *Pisma wybrane*, KiW, Warszawa 1951, s. 227.

⁷ История советской конституции (в документах) 1917–1956, Государственное издательство юридиче-

jako federację republik narodowych, co było fikcją. Jednocześnie Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy uchwalił dekret *O federalnych instytucjach Republiki Rosyjskiej*⁸. Dekret ten w istocie potwierdzał stan dotychczasowy w zakresie organizacji władz, tzn. istnienie 3 centralnych instytucji. Były to: 1) Zjazd Rad; 2) Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy; 3) Rada Komisarzy Ludowych [RKL], czyli rząd. W skład pierwszego rządu bolszewickiego⁹ od początku wchodziły m.in. resorty: Ludowy Komisarjat Spraw Wewnętrznych [NKWD] – komisarz A.I.Rykwow¹⁰; Ludowy Komisarjat Sprawiedliwości (NKJ) – komisarz G.I. Oppokow (pseud.: Łomow), zastąpiony wkrótce przez eserowca Szejnberga, gdy w grudniu 1917 r. bolszewicy weszli w koalicję rządową z grupą lewicowych eserowców, którzy oderwali się od swojej partii, poparli przewrót październikowy i dwaj z nich objęli funkcję komisarzy ludowych w RKL; jednym z nich był komisarz ludowy sprawiedliwości – Izaak Szejnberg¹¹.

28 października 1918 r. dekret Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego¹² wyraźnie stanowił, że Czeka jest organem Rady Komisarzy Ludowych i RKL powołuje członków Komisji. Jednocześnie powiązano (luźno) Czerezwyczajkę z Ludowym Komisarjatem Spraw Wewnętrznych oraz Ludowym Komisarjatem Sprawiedliwości. Za deklaracją, że Czeka ma „ściśle” współpracować z NKWD i NKJ, poszedł przepis, iż przewodniczący Czeki zostaje włączony do kolegium NKWD, zaś przedstawiciele NKWD i NKJ delegowani są do Czeki¹³. Nie było tu jednak żadnego podporządkowania, lecz współpraca. Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją, Spekulacją i Przystępstwami znaczeniem swoim odpowiadała komisarjatom ludowym¹⁴. Kierownictwo Czeki w znacznym stopniu było nie-rosyjskie. Polskiego pochodzenia był m.in. twórca i pierwszy jej szef, legenda radzieckiej bezpieki – Feliks Edmundowicz Dzierżyński¹⁵; dominowali Łotysze, Żydzi, Polacy.

ской литературы, Москва 1957, s. 105-6.

⁸ *История советской конституции. Сборник документов. 1917-1957*. Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957, s. 44-47; *История советской конституции (в документах) 1917-1956...*, s. 102-106; zob. też O.I. Чистяков, *Конституция РСФСР 1918 года*. Издательство Московского Университета. [Москва] 1984, s. 14; A. Sylwestrzak, *Konstytucja RFSRR z 10 VII 1918 roku*. „Państwo i Prawo” [PiP] 1988, z. 7, s. 17.

⁹ Zob. bliżej A. Lityński, *Utworzenie naczelnego organu administracji państwowej RSFR – Rady Komisarzy Ludowych*, „Gdańskie Studia Prawnicze”, tom XXVII: *W kręgu historii doktryn politycznych i prawnych oraz konstytucjonalizmu. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Sylwestrzaka*, red. D. Szpoper, Gdańsk 2012, s. 181 i passim.

¹⁰ Między innymi zob. Энциклопедия государства и права, (ред.) П. Стучка, Издательство Коммунистической Академии, t. 2, Москва 1930, s. 810, hasło Наркомвнудел ((Народный Комиссариат Внутренних Дел).

¹¹ Izaak-Nachman Zachariewicz Szejnberg (1888-1957), właśc. Steinberg, pochodził z żydowskiej rodziny kupieckiej, studia prawnicze rozpoczął w Moskwie, ukończył w Heidelbergu, tamże doktoryzował się, broniąc pracy *Nauka o przestępstwach w Talmudzie*; od 1906 członek partii Socjalistów-Rewolucjonistów, aresztowany, zwolennik zbliżenia do bolszewików; po porozumieniu lewicowych eserowców z bolszewikami i utworzeniu rządu koalicyjnego – od grudnia 1917 do marca 1918 ludowy komisarz sprawiedliwości, podpisał *Instrukcję dla trybunałów rewolucyjnych* oraz *dekret nr 2 o sądzie*, opowiadał się za zmianami w sądownictwie idącymi w kierunku rosyjskich rozwiązań z 1864; odwołany ze stanowiska po zerwaniu koalicji; wysłany przez partię SR na Zachód, po powrocie okresowo występował przeciwko bolszewikom, dwukrotnie przez nich aresztowany; w styczniu 1923 delegowany do Wiednia nie powrócił do Rosji, aktywny uczestnik eserowskiej emigracji, pozbawiony obywatelstwa radzieckiego; do 1933 w Niemczech, później w Anglii i USA; zmarł w Nowym Jorku.

¹² Tekst w: *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг. Сборник документов...*, s. 64.

¹³ Zob. Энциклопедия государства и права, (ред.) П. Стучка, Издательство Коммунистической Академии, t. 2, Москва 1930, s. 814, hasło Наркомвнудел ((Народный Комиссариат Внутренних Дел).

¹⁴ A. Witkowicz, *Wokół terroru białego i czerwonego 1917-1923*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa 2008, s. 183.

¹⁵ Feliks Edmundowicz Dzierżyński, (1877-1926), ur. w Dzierżynowie na Wileńszczyźnie w polskiej rodzinie szlacheckiej, wychowany w atmosferze wysokiej kultury i głębokiego polskiego patriotyzmu, w skromnych warunkach materialnych, po śmierci ojca wraz z matką przeniósł się do Wilna; podobno zamierzał zostać księdzem; nie zdał matury; związał się z ruchem socjalistycznym (1894), członek Komitetu Centralnego Socjaldemokracji Królestwa Polskiego

Główną bronią bolszewików stał się terror, realizowany przez Czekę. Ustanowiono (24 lutego 1918 r.) osławione „trojki”, pełniące rolę sądów doraźnych, niezależnie od wcześniej powołanych trybunałów rewolucyjnych. Na porządku dziennym wykonywano egzekucje, mimo formalnego zniesienia kary śmierci podczas rewolucji lutowej oraz na zjeździe rad dwa dni po objęciu przez bolszewików steru rządów¹⁶. Na terror Czeki eserowcy odpowiedzieli kontrterrorem. 30 sierpnia 1918 r. młody poeta Leonid Kanniengicer zamordował szefa piotrogrodzkiej Czeki – Mojsieja S. Urickiego, zaś Fania Kapłan dokonała zamachu na Lenina¹⁷. Zamachy prawdopodobnie nie były ze sobą powiązane. Wyzwołyły one nową falę terroru. 5 września 1918 r. RKL wydała dekret *O czerwonym terrorze*¹⁸. Dekret *O czerwonym terrorze* upoważniał Czekę do umieszczania „wrogów klasowych” w obozach koncentracyjnych i do rozstrzeliwania każdego, kto „brał udział w białogwardyjskich powstaniach, spiskach i organizacjach”. Dzierżyński szczycił się tym, że w większości przypadków jedynie 24 godziny upływały od aresztowania do wydania wyroku i egzekucji.

Oślawione „trojki”, pełniące rolę nadzwyczajnych trybunałów (nie mylić z trybunałami rewolucyjnymi), wywoływały tak wiele skarg, także ze strony rad delegatów, że niektóre koła bolszewickie czyniły kroki, by kontrolować Czekę¹⁹. Obawy, że Czeka jest instytucją, która może wymknąć się spod kontroli, artykułowane były przede wszystkim przez rady, chociaż musiały też być nieobce partii. Po zakończeniu wojny domowej, w grudniu 1921 r. na IX Wszechrosyjskim Zjeździe Rad przyjęto rezolucję w sprawie Czerezwyczajki. Po dyplomatycznej pochwalę wykonanej „bohaterskiej” roboty w dramatycznych czasach wojny domowej, po pochwalę zasług Nadzwyczajnej Komisji w walce o ochronę i umocnienie władzy zdobytej w rewolucji październikowej, rezolucja nie pozostawiała złudzeń co do zmian kompetencji. „Zjazd uważa, że obecne międzynarodowe oraz wewnętrzne umocnienie władzy radzieckiej pozwala zwięzić [сузить] zakres działalności Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji i jej organów i złożyć walkę z naruszeniami prawa Radzieckich Republik na organy sądowe”²⁰. W dalszej części tejże

i Litwy, współpracował z Różą Luksemburg i podzielał jej poglądy przeciwstawiające się niepodległości Polski; ostro krytykował Polaków walczących o niepodległość; sześciokrotnie aresztowany przez władze carskie, dwa razy zsyłany na Syberię; od sierpnia 1917 w KC Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (bolszewików); członek Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego przeprowadzającego w listopadzie 1917 r. bolszewicki zamach stanu; organizator Czeki i realizator „czerwonego terroru”; sprawny organizator; wielu historyków uważa, że Dzierżyński przy pomocy Czeki uratował władzę bolszewików. Całkowicie zrusyfikowany; Lenin zarzucał mu rosyjski nacjonalizm; w 1920 jako członek Rady Wojennej przy Tuchaczewskim „szedł po trupie Polski na zachód do światowego ognia rewolucji”, wchodził w skład Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski ogłoszonego 3 lipca 1920 w Białymstoku, pomyślanego jako załączek komunistycznego rządu przyszłej polskiej republiki radzieckiej. Bezinteresowny, owiany legendą rewolucyjnego ascety, bezgranicznie oddany rewolucji, był członkiem niezliczonej liczby rozmaitych komitetów i komisji. Zmarł 20 lipca 1926 na atak serca. Bracia i wnuk byli (są) polskimi patriotami, ludźmi kultury i nauki.

¹⁶ Об отмене смертной казни. СУ РСФСР 1917, N 1, ст 4.

¹⁷ Szczegóły sprawy nie zostały wyjaśnione. Dopiero w 1995 r. prokuratura Federacji Rosyjskiej wznowiła śledztwo; wówczas wstępnie ustalono, że do Lenina miał strzelać mężczyzna i wysunięto hipotezę, że Kapłan sama wzięła odpowiedzialność za zamach, a także że była to prowokacja resortu Dzierżyńskiego, poszukującego pretekstu do rozpętania „czerwonego terroru”. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechwziązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*. Wyd. 2, Warszawa 2012, s. 341.

¹⁸ О красном терроре, [w:] История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов, (ред.) С.А. Голунский, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1955, s. 58.

¹⁹ P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order...*, s. 23.

²⁰ О Всероссийской Чрезвычайной Комиссии. Резолюция IX Съезда Советов, опубликованная 30 декабря 1921 г. (СУ 1922, No 4, ст. 42). W: История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг. Сборник документов..., s. 183.

rezolucji Zjazd zobowiązywał Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego przygotować projekt reorganizacji idący w kierunku zawężenia kompetencji (wyraźnie to zaznaczono) Nadzwyczajnej Komisji i „umocnienia zasad rewolucyjnej praworządności”²¹.

6 lutego 1922 r. ukazał się dekret Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego o zlikwidowaniu Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji i o zasadach przeprowadzania rewizji, zatrzymań i aresztowań²². Dekret likwidował Nadzwyczajną Komisję wraz z jej jednostkami terenowymi i składał na Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych następujące obowiązki²³: tłumienie wystąpień kontrrewolucyjnych oraz („w tej liczbie”) bandytyzmu; ochrona przed szpiegami oraz walka z nimi; ochrona dróg komunikacji kolejowej i wodnej; „polityczna ochrona” granic Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej [RSFRR]; walka z kontrabandą i nielegalnym przekraczaniem granicy; wypełnianie innych poleceń WCKW i RKL w zakresie ochrony rewolucyjnego porządku. Dla realizacji wymienionych zadań dekret powoływał przy NKWD RSFRR – Państwowy Zarząd Polityczny – GPU [Государственное Политическое Управление – Gosudarstwiennoje Politiczeskoje Uprawlenije]. W terenie dekretem powoływano podporządkowane GPU wydziały polityczne w republikach autonomicznych, guberniach i rejonach (область) przy odpowiednich lokalnych komitetach wykonawczych. Weteran służby w radzieckiej bezpiece i autor rewelacyjnych wspomnień, Paweł Sudopłatow²⁴, konotuje, że „zgodnie z dekretem Lenina z 1922 roku GPU było głównym aparatem zbierania informacji o wszystkich warstwach radzieckiego społeczeństwa”²⁵. Przy okazji warto nadmienić, że w omawianym dekreście w „uwadze” (примечание)²⁶ zastrzeżono dalsze działanie dotychczasowych wydziałów specjalnych w wojsku.

Kiedy 30 grudnia 1922 r. podpisany został układ o utworzeniu ZSRR, GPU przemianowano na OGPU – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny [Обединённое Государственное Политическое Управление – Objedinionnoje Gosudarstwiennoje Politiczeskoje Uprawlenije]. Wkrótce potem (6 lipca 1923 r.) OGPU wyłączono ze struktur republikańskich komisariatów spraw wewnętrznych. OGPU uzyskało status zarządu związkowego (czyli ogólnopaństwowego); podlegało bezpośrednio rządowi ZSRR, czyli Radzie Komisarzy Ludowych ZSRR. Szefem nadal był Dzierżyński. Część kompetencji Czeki przekazano sądom; OGPU miało pro-

²¹ Bliżej zob. A. Lityński, *Kartka z dziejów administracji spraw wewnętrznych RSFRR: na drodze do dekretu z 6 lutego 1922 r.*, *Studia Iuridica Toruniensia*, t. XI, Toruń 2012, s. 88-103.

²² История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг. Сборник документов..., s. 185-186.

²³ Zob. pr. zob. Энциклопедия государства и права, (ред.) П. Стучка, Издательство Коммунистической Академии, t. 2, Москва 1930, s. 812, hasło Наркомвнудел ((Народный Комиссариат Внутренних Дел).

²⁴ P. Sudopłatow, *Wspomnienia niewygodnego świadka*, tłum. J. Markowski, Warszawa 1999. Paweł Sudopłatow, autor wspomnień, przez kilkadziesiąt lat służył w OGPU-NKWD, doszedł do najwyższych stanowisk w bezpieczeństwie, był prawą ręką Berii. Na zlecenie Stalina zorganizował zabójstwo Trockiego; nadzorował selekcję polskich oficerów i policjantów wymordowanych w ZSRR; odgrywał pierwszoplanową rolę w szpiegowskim zdobywaniu wiadomości o budowie bomby atomowej. W ostatnich latach przed 1953 r. był chyba najważniejszą postacią w największym na świecie centrum decyzyjnym światowego szpiegostwa i międzynarodowego terroryzmu. Po upadku Berii skazany, odsiedział 15 lat w więzieniu. Nie zmienił poglądów. „Książka ta jest najbardziej sensacyjną, wstrząsającą, a jednocześnie pod wieloma względami najobszerniejszą autobiografią kogokolwiek ze środowiska stalinowskiego. Prawdopodobnie od chwili opublikowania tajnego przemówienia Chruszczowa nikt bardziej nie rozszerzył naszej wiedzy o tym okresie” – napisał w przedmowie jeden z najwybitniejszych na świecie znawców – R. Conquest, *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997, s. 15.

²⁵ P. Sudopłatow, *Wspomnienia niewygodnego świadka...*, s. 33.

²⁶ Типова техника кодификация в России советской и ЗСРР, утрzymywana przez kilkadziesiąt lat: do przepisu dodawano niekiedy „uwagę” (примечание), która najczęściej miała charakter normatywny.

wadzić tylko śledztwa, a rozstrzeliwać mogło tylko bandytów ujętych na miejscu przestępstwa. Odebrano OGPU prawo zsyłania do obozów pracy na mocy decyzji administracyjnych. OGPU miało jednak prawo skazywania na banicję (tak skazany został Trocki²⁷). Formalnie dla zapewnienia praworządności, ale faktycznie dla kontynuowania nieformalnych skazań powołano „kolegium prawnicze” OGPU (особое совещание = osoboje sowieszczanie = OSO).

Dzierżyński nie włączył OGPU do walki o władzę. Zmarł na atak serca 20 lipca 1926 r. Następca na stanowisku szefa OGPU został jeden z zastępców *Dzierżyńskiego* – *Wiaczesław Mienżynski*²⁸. W działalności OGPU zaczął aktywnie ingerować *Stalin*, przygotowujący ofensywę polityczną przeciwko partyniej opozycji: *Trockiemu* i innym wybitnym bolszewikom – *Zinowiewowi*²⁹, *Kamieniewowi*³⁰, później

²⁷ Lew Dawidowicz Trocki, właśc. Lejba Dawidowicz Bronstein, ur. 1879 r. w Janówce na Ukrainie, w nieortodoksyjnej średniozamożnej rodzinie żydowskiej prowadzącej gospodarstwo rolne. Już w szkole zainteresował się ideami socjalistycznymi, a zwłaszcza marksizmem; wielokrotnie aresztowany i zsyłany; na zesłaniu spotykał innych rewolucjonistów, m.in. *Dzierżyńskiego*. Był niezwykle utalentowanym samoukiem. Na zesłaniach pisywał swoje pierwsze teoretyczne pisma rewolucyjne. Na fałszywym paszporcie na nazwisko Trocki wyjechał do Londynu i na Zachodzie prowadził intensywną działalność rewolucyjną, a dyskusje programowe doprowadziły m.in. do rozłamu w SDPRR na bolszewików i mienszewików (1903 r.). Niezależny; uczestnik rewolucji 1905 r. W sierpniu 1917 r. wstąpił do bolszewików. Główny organizator bolszewickiego zamachu stanu w listopadzie 1917 r. Twórca Armii Czerwonej. Wybitnie inteligentny, ale pyszałkawy, traktujący ludzi z góry, pozer, przekonany o własnej misji historycznej, znakomity mówca, błyskotliwy i pełen temperamentu publicysta, świetny organizator. Zawsze zajmował stanowisko skrajnie lewicowe, np. był za natychmiastowym odebraniem całej ziemi chłopom. Organizował pierwsze obozy koncentracyjne, był zwolennikiem czystek odgórných oraz „produkcji człowieka nowego typu”. Do śmierci Lenina (styczeń 1924 r.) niewątpliwie druga osoba w partii. W konflikcie ze Stalinem, którym pogardzał i nie dopuszczał z nim kompromisu. Już pod koniec życia Lenina pozycja Trockiego w partii zaczęła słabnąć, co się nasiliło po śmierci Wodza. Trocki był w istocie naiwny i nie umiał prowadzić intryg. Konflikt ze Stalinem zaostriżył się po 1924 r. na tle strategii ruchu i budowy „socjalizmu” w ZSRR. Trocki był zwolennikiem permanentnej rewolucji i uważał, że nie da się zbudować socjalizmu w jednym kraju, jak do tego zmierzał pragmatyczny Stalin. Trocki stał się przywódcą opozycji wewnątrz partii. Po 1924 r. stopniowo usuwany z licznych i ważnych stanowisk; w 1928 r. zesłany do Ałma-Aty; w 1929 r. wydalony z ZSRR; po Turcji, Francji i Norwegii, zamieszkał stale w Meksyku, na przedmieściach stolicy. Prowadził żywą działalność polityczną, organizując lewacki ruch komunistyczny na świecie i założył IV Międzynarodówkę (1938 r.). Na osobiste polecenie Stalina zamordowany przez agenta radzieckiego; zabójstwo zorganizował, a niedawno opisał w swoich wspomnieniach P. Sudopłatow.

²⁸ *Wiaczesław Rudolfowicz Mienżynski* (1874–1934) pochodził w swych głębszych korzeniach rodzinnych z polskiej rodziny szlacheckiej, ale rodzice *Wiaczesława* byli już Rosjanami; ojciec był nauczycielem w Petersburgu. *W. Mienżynski* był wysokim, szczupłym mężczyzną, noszącym staromodne binokle w złotej oprawie. W SDPRR od 1902 r., od 1903 r. wśród bolszewików. Aresztowany w 1906 r., zbiegł na Zachód. Wrócił w 1917 r. Po październiku był Komisarzem Ludowym Finansów (wbrew opinii ekspertów upaństwowił banki), konsulem w Berlinie i in. W Czece od 1919 r.; zastępcą *Dzierżyńskiego* został z chwilą przekształcenia Czeki w GPU. W chwili skierowania go do pracy w Czece władał biegle 12 językami, a w trakcie służby dodatkowo opanował chiński, japoński, perski i turecki. Wykazywał wielkie zainteresowanie literaturą piękną, ale też chemią, fizyką, astronomią, matematyką. Jednocześnie był sadystą i osobiście rozstrzeliwał ludzi, o niewinności których był przekonany. Chorowity, cierpiał m.in. na chorobę wieńcową. W swym gabinecie na Łubiance często przyjmował gości wyciągnięty na kozetce, tłumacząc, że lekarze kazali mu leżeć. Zmarł na serce.

²⁹ *Grigorij Jewsejewicz Zinowiew* (1883–1936), właśc. *Owsiej-Gerszen Aronowicz Radomylski*, ur. na Ukrainie w biednej rodzinie żydowskiej, od 1901 r. w SDPRR, od 1903 r. z bolszewikami, uczestnik rewolucji 1905–1907, na emigracji bliski współpracownik Lenina (m.in. w Krakowie i Ponoronie), krótko studiował prawo w Bernie; wrócił do Rosji w 1917 r. wraz z Leninem, początkowo przeciwnik przewrotu bolszewickiego jako zbyt ryzykownego, a po zamachu bolszewickim przewodniczący Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich oraz w 1919 r. pierwszy przewodniczący Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej (Kominternu); silnie wspierał koncepcję rozpętania czerwonego terroru, zaciekle zwalczał Cerkiew, gorliwy zwolennik eksportu rewolucji do innych krajów; główny mówca na zjazdach partii; „w kręgach partyjnych zawsze miał opinię tchórzliwego, chciwego stanowisk i przywilejów, okrutnego, dwulicowego intryganta”. Po śmierci Lenina poparł Stalina w walce z *Trockim*, a po umocnieniu pozycji Stalina pozbawiony stanowisk i za *trockizm* wydalony z WKP(b); w 1936 r. skazany najpierw na 10 lat więzienia, a wkrótce ponownie postawiony przed sądem i skazany na karę śmierci, rozstrzelany, w 1988 r. zrehabilitowany.

³⁰ *Lew Borisowicz Kamieniew* (1883–1936), właśc. *Rosenfeld*, syn inżyniera; w SDPRR od 1901 r., z bolszewikami od 1903 r., uczestnik rewolucji 1905–1907, aresztowany i zesłany, wrócił w 1917 r., redaktor „Prawdy”; od 1917 r. w ścisłym kierownictwie partii, wspólnie z *Zinowiewem* był przeciwny lenińskiemu planowi zamachu stanu i przejściu władzy

*Bucharinowi*³¹). Setki trockistów aresztowano, zsyłano, inwigilowano. *Trocki* odmówił złożenia samokrytyki i w styczniu 1928 r. został skazany przez OGPU na zesłanie do Alma-Aty. Następnie, w lutym 1929 r., „wyrokiem” bezpieki – OSO – skazano go na wydalenie z ZSRR i wyekspediowano do Turcji³².

Pod koniec lat 20. wszelki opór przeciwko rosnącej władzy *Stalina* mógł się wywodzić tylko z szeregów partii komunistycznej – innych sił opozycyjnych już nie było. Nowa Ekonomiczna Polityka była w fazie likwidacji. Teraz OGPU stawało się narzędziem *Stalina* dla umacniania jego pozycji wewnątrz partii bolszewickiej. Naczelnym zadaniem OGPU była walka z kontrrewolucją. Zmieniła się jednak definicja kontrrewolucji – teraz kontrrewolucją była opozycja przeciwko *Stalinowi*. OGPU – Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny zaczął stosować wobec partii te same metody infiltracji i prowokacji, które Czecha stosowała wobec przeciwników bolszewizmu. *Stalin* sformułował odkrywczą tezę, że „w miarę postępów budownictwa socjalizmu walka klasowa się zaostrza”³³ i przybiera nowe formy – imperialiści nasyłają agentów, którzy udając komunistów, „wślizgują się” do partii oraz do najważniejszych organów radzieckiego państwa, by je rozsadzić od środka. Jak już kiedyś podnosiłem, najwcześniej myśl taką wyraził pierwszy szef radzieckiej bezpieki. To *Dzierżyński* już w lutym 1919 r. stwierdzał: „Obecnie wrogowie nasi zmienili swe metody walki: wszystkie ich wysiłki zmierzają (...), aby przeniknąć do radzieckich instytucji i pracując w naszych szeregach (...) rozsadzić nas od wewnątrz (...). Wiemy, że niemal we wszystkich naszych instytucjach są wrogowie”³⁴. Rzekomo do „spisków” ochoczo przystępowali opozycjoniści partyjni. Jak wspomniano, tworzenie frakcji partii było zakazane od 1921 r. pod karą wykluczenia z partii, ale opozycjoniści staczali się na pozycje kontrrewolucji. Jako sekretarz KC WKP(b), później (od 1936 r.) szef bezpieki, komisarz spraw wewnętrznych (NKWD) *Nikołaj Jeżow*³⁵ przygoto-

siłą, sądząc, że ideały partii można osiągnąć w drodze wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego; w listopadzie (październiku) 1917 r. przewodniczył II Zjazdowi Rad, który powołał rząd bolszewicki; stanął na czele WCKW; członek Biura Politycznego, zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych; po śmierci Lenina najpierw poparł *Stalina* przeciwko *Trockiemu*, a potem wspólnie z *Zinowiewem* w opozycji wobec *Stalina*, wydany i przywracany do partii; w 1935 r. skazany na 5 lat; w 1936 r. w pokazowym procesie „trockistowsko-zinowiewowskiego ośrodka terrorystycznego” skazany na śmierć i natychmiast stracony; wymordowano również jego rodzinę: żonę (siostra *Trockiego*), brata żony, dwóch synów, z których jeden był jeszcze dzieckiem.

³¹ *Nikołaj Iwanowicz Bucharin* (1888–1938) – działacz komunistyczny, uczestnik rewolucji październikowej, czołowy teoretyk partii, m.in. uważany za głównego ekonomistę, pisał także prace o materializmie historycznym, kulturze; redaktor naczelny „*Prawdy*”; faktycznie kontrolował (1925–1927) życie ideologiczne; poparł *Stalina* w walce z *Trockim*; przewodniczący Kominternu (1926–1929); „prezentował bezgraniczną pewność marksisty, który posiadał ostateczną i radośną wiedzę na temat optymistycznego rozwoju ludzkości”; po procesie skazany na śmierć i rozstrzelany 15 marca 1938 r.

³² Ten drugi „wyrok” tak opisał *Trocki*: „Moskiewski delegat G.P.U. (...) 20-go stycznia zjawił się u mnie w towarzystwie licznych uzbrojonych agentów G.P.U., którzy obstawili wszystkie wejścia i wyjścia, i przedstawił mi następujący wyciąg z protokołu G.P.U. z dnia 18 stycznia 1929 r.: »Rozpatrzone: Sprawę obywatela *Trockiego*, *Lwa Dawidowicza*, oskarżonego z art. 58/10 kodeksu karnego o działalność kontrrewolucyjną, ujawniającą się przez zorganizowanie nielegalnej antysowieckiej partii, której działalność w ostatnich czasach zmierzała do prowokowania wystąpień antysowieckich i przygotowania walki orężnej przeciw władzy sowieckiej. Postanowiono: Obywatela *Trockiego*, *Lwa Dawidowicza*, wydalic z granic ZSRR.«” *L. Trocki, Moje życie. Próba autobiografii*, autoryzowany przekł. J. Barski, S. Łukomski, Warszawa 1930, s. 639.

³³ Myśl taką *Stalin* sformułował po raz pierwszy w przemówieniu na plenum KC WKP(b) 9 lipca 1928 r. (*J. Stalin, Dzieła*, t. 11. Warszawa 1951, s. 180–181; zob. też *S. Ciesielski, Gułag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953*, Warszawa 2010, s. 94), ale pełne jej rozwinięcie nastąpiło dopiero później.

³⁴ *F. Dzierżyński, Pisma...*, s. 229 (jest to referat *Dzierżyńskiego* na posiedzeniu WCKW, „*Izwestije*”, nr 37 z 18 lutego 1919 r.).

³⁵ *Nikołaj Iwanowicz Jeżow* (1895–1940) – od 1917 r. w partii komunistycznej, zasłużył się przy „rozkułaczaniu” wsi oraz kolektywizacji, awansował w aparacie partyjnym, w latach 1935–1938 sekretarz KC WKP(b), w latach 1936–1938 szef NKWD, realizator najkrwawszych czystek w partii, wojsku, wśród działaczy Kominternu, ludzi kultury, ludności polskiej w ZSRR oraz Komunistycznej Partii Polski. Zob. *J. A. Getty, O.W. Naumow, Jeżow – że-*

wał opracowanie *Od frakcyjności do kontrrewolucji*, w którym dowodził, że przywódcy dawnych frakcji partyjnych wobec klęski politycznej przystąpili do działalności spiskowej, z zamiarem dokonania zamachu stanu metodami terrorystycznymi. Ta teza dawała uzasadnienie poszukiwania owych „agentów imperializmu” wewnątrz partii, czyli likwidowania opozycji antystalinowskiej, a z biegiem czasu już tylko wymaginowanej opozycji. Wykonywać to miała bezpieka – OGPU – i z zadania będzie się wywiązywała. W *odniesieniu do gospodarki Stalin* ogłosił (7 listopada 1929 r.) „Rok Wielkiego Przełomu”, nakreślił wizję „wielkiej zmiany”³⁶, „wielkiego skoku”, równie porywającą co nierzeczywistą. Zaś niepowodzenia gospodarcze pierwszej pięciolatki – i podobnie późniejsze – wyjaśniane były spiskami agentów imperializmu. Organy bezpieki nigdy nie zawodziły i, wykazując należytą czujność, zawsze „wykrywały” spiskowców, a „proletariat gorąco dziękował chwalebny organom OGPU, nagiemu mieczowi rewolucji” za sprawną działalność³⁷. W czasie pierwszej pięciolatki (1928–1932) organa bezpieczeństwa zajmowały się także kolektywizacją rolnictwa. Najważniejsza była – na początek – likwidacja klasy **kułaków**. Kułakiem był nie tylko chłop bogatszy, ale także biedak chodzący do cerkwi lub po prostu przeciwny kolektywizacji. Pierwsze aresztowania głów kułackich rodzin OGPU przeprowadziło pod koniec 1929 r. – wszystkich rozstrzelano. Następnie, wiosną 1930 r., rozpoczęły się gigantyczne wywózki, za koło polarne, na Syberię, gdzie pozostawiano ludzi samym sobie. Operacja wywiezienia objęła co najmniej dwa miliony ludzi³⁸. Efektem był największy głód w historii współczesnej Europy, który zimą 1932/1933 spowodował śmierć około **7 mln ludzi**, szczególnie na Ukrainie. Panował kanibalizm.

Racjonowanie żywności w miastach ściągało tam miliony ludzi w nadziei przeżycia, ale byli to głównie bezdomni, w tym masy bezdomnych dzieci bez rodzin. Były to także siedliska przestępczości³⁹. Władze nie dawały sobie rady, dlatego zleciły organom bezpieczeństwa przeprowadzenie tzw. paszportyzacji wśród ludności miejskiej. Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło (15 listopada 1932 r.) uchwałę *O systemie paszportowym i wydaleniu z miast zbędnych elementów*⁴⁰. Bez „paszportu”, czyli dowodu osobistego, nie można się było poruszać po kraju, ale paszportyzacją nie objęto ludności wiejskiej, która tym samym została „przypisana do ziemi”⁴¹.

„Paszportyzacja” polegała na tym, że z rąk organów bezpieczeństwa paszport (dowód osobisty) otrzymywali stali mieszkańcy miast od 16. roku życia, także kolejarze, mieszkańcy budów oraz pracownicy rolni sowchozów. Paszport był jednak ważny tylko z *propiską*, czyli pieczątką potwierdzającą zameldowanie. Od tej *propiski* zależało uzyskanie statusu mieszkańca

lazna pięć Stalina, tłum. G. Waluga, J. Złotnicki, Warszawa 2008.

³⁶ J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych, Moskwa 1940, s. 265-275; P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order...*, s. 40 i n.

³⁷ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs. Wyd. 2, Warszawa 2012, s. 140.

³⁸ Szacunki dotyczące liczby wywiezionych są wielce rozbieżne i wahają się między 2 a ponad 10 mln ludzi. Zob. np. C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, tłum. R. Brzeski, Warszawa 1997, s. 119; P. Wieczorkiewicz, [w:] L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, s. 423; także raport zastępcy szefa OGPU – Henryka Jagody – dla Stalina z 15 października 1931, [w:] *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917-1953. Wybór źródeł*. Wstęp, tłumaczenie, opracowanie J. Wojtkowiak, Poznań 2012, s. 40, także s. 33-39. Ale jeden z historyków podsumowuje: „(...) 5 milionów rodzin, czyli około 24 milionów osób, musiało opuścić wieś. Połowa spośród nich przyczyniła się do wzrostu liczby ludności w miastach. Dwanaście milionów nie zostało nigdzie odnotowanych. Część z nich niewątpliwie zginęła (...)”. N. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, tłum. A. Bernarczyk, T. Teszner, Kraków 2009, s. 536.

³⁹ P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order...*, s. 49.

⁴⁰ *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917-1953. Wybór źródeł...*, s. 43.

⁴¹ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1939...*, s. 140-141, 349.

miasta z jego uprawnieniami: kartką żywnościową, ubezpieczeniami społecznymi, prawem do zamieszkiwania. Miasta podzielono na dwie kategorie: zamknięte i otwarte. Zamknięte miały status uprzywilejowany, z lepszym zaopatrzeniem; można w nich było zamieszkać tylko dzięki małżeństwu albo określonej pracy. Miastami takimi, o statusie specjalnym (режимные), początkowo były tylko Moskwa, Leningrad i Charków, ale wkrótce ich liczba wzrosła do 8, już w kwietniu 1933 r. było ich 28 oraz wszystkie miejscowości w 100-kilometrowej strefie wzdłuż zachodniej granicy państwa, zaś w 1953 r. reżim specjalny obejmował 340 miejscowości i strefę 5–200 km wzdłuż całej granicy państwa. Natomiast w miastach otwartych zameldowanie było łatwiejsze do otrzymania. Mieszkańcy wsi w zasadzie nie otrzymywali paszportów, a więc pozbawieni zostali wyboru miejsca pobytu (co właśnie przypomina średnio-wieczne przywiązanie chłopca do ziemi), a zwłaszcza uniemożliwiono im przenoszenie się do miast i osiedli robotniczych. Zatrzymanych bez paszportu w mieście najczęściej karały specjalnie powołane „trojki” OGPU. Powszechnie traktowano takich ludzi jako element zdeklasowany i antyspołeczny; wysyłano ich na osiedlenie na Syberię, niekiedy do obozów, innych karano tylko mandatami. W ciągu pierwszych 8 miesięcy wydano 27 milionów paszportów⁴².

Ogromnym problemem stali się *biesprizorni* – włóczędzy, bezdomni młodociani i dzieci i ich przestępczość. Od wiosny 1934 r. zaczęto stosować wzmożone represje wobec młodocianych. Rozbudowano „przytułki i ośrodki dla nieletnich” oraz sieć „kolonii roboczych” dla młodzieży. Tym wszystkim od kwietnia 1935 r. zarządzał NKWD (poprzednio Ludowy Komisariat Oświaty). W dniu 7 kwietnia 1935 r. wydany został dekret o odpowiedzialności karnej nieletnich i o odpowiedzialności karnej osób podlegających nieletnich do popełnienia przestępstw⁴³, przewidujący „postawienie przed wymiarem sprawiedliwości i zastosowanie wszystkich przewidzianych prawem kar wobec młodocianych w wieku powyżej dwunastu lat, uznanych za winnych włamań, aktów przemocy, uszkodzeń ciała oraz działań, w wyniku których doszło do śmierci lub kalectwa”. W ślad za tym rząd w tajnej instrukcji wyjaśnił prokuraturze, że obejmuje to także „najwyższy wymiar obrony społecznej”, tzn. karę śmierci. W konsekwencji zmienione zostały te przepisy kodeksu karnego, które zabraniały stosowania kary śmierci wobec nieletnich.

Kodeks karny z 1926 r. w następnych latach stale uzupełniany był licznymi dekretnymi rozszerzającymi penalizację⁴⁴, a to głównie w związku z kolektywizacją wsi, likwidacją „kułaków”, ochroną mienia kolchozowego przed kradzieżami (kara śmierci), „paszportyzacją”, naruszaniem socjalistycznej dyscypliny pracy. Osobnymi aktami prawnymi (1930–1931) spenalizowano utrudnianie kolektywizacji, niszczenie i ukrywanie materiałów rolniczych, nielegalny ubój koni. W 1932 r. przyjęto ustawę o ochronie mienia przedsiębiorstw państwowych, kolchozów i spółdzielni oraz o umocnieniu własności społecznej⁴⁵, która w sposób drastyczny szafowała m.in. karą śmierci i konfiskaty mienia. Za każdą kradzież, nawet najmniejszej wartości, ustawa w zasadzie przewidywała karę śmierci z konfiskatą mienia i tylko w przypadku okoliczności łagodzących sąd mógł wymierzyć nie

⁴² S. Ciesielski, *GUŁag...*, s. 111–114; zob. też N. Werth, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*. Tłum. zespół. Wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999, s. 172–174.

⁴³ W. Mienszagin, Z. Wyszynska, *Radzieckie prawo karne*, Warszawa 1953, s. 26; P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order...*, s. 59–60.

⁴⁴ S. Pomorski, [w:] *Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR*. Edited by Donald D. Barry, George Ginsburgs and Peter B. Maggs. Part I: *The Citizen and the State in Contemporary Soviet Law*, Leyden 1977, s. 224 i n.

⁴⁵ Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности, [w:] *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 672–673; В.Т. Смирнов, М.Д. Шаргородский, [w:] *Сорок лет советского права 1917–1957*, Ленинград 1957, t. 1, s. 495. Tekst w języku polskim opublikowano niedawno [w:] *Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917–1953. Wybór źródeł...*, s. 41–42.

mniej niż 10 lat pozbawienia wolności z konfiskatą mienia; zastosowanie prawa łaski zlikwidowano. Przepęstwa tego rodzaju ustawa nakazała traktować jako przestępstwa przeciwko państwu⁴⁶. „Ustawa ta jest podstawą praworządności rewolucyjnej” – oświadczył *Stalin*⁴⁷. W 1934 r. wydana została ustawa o odpowiedzialności za zdradę ojczyzny, wprowadzająca odpowiedzialność zbiorową rodziny sprawcy – pełnoletni członkowie rodziny, którzy wiedzieli o zamiarach sprawcy ucieczki za granicę i nie donieśli o tym władzy, byli karani pozbawieniem wolności (zawsze połączonym z pracą przymusową) od 2 do 5 lat oraz konfiskatą majątku, inni pełnoletni (którzy nie wiedzieli!) podlegali karze zsyłki na 5 lat „w odległe rejony Sybiru” (art. 58^{1b})⁴⁸.

Realizowany przez organa bezpieczeństwa terror stał się zwykłą metodą administrowania.

10 lipca 1934 r. dokonano reorganizacji⁴⁹, a mianowicie powołano ogólnozwiązkowy Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych – NKWD ZSRR⁵⁰ (Народный Комиссариат Внутренних Дел – Народный Комисариат Внутриенних Дел), zaś dotychczasowe OGPU (też: GUGB⁵¹) stało się jednym z zarządów NKWD, podobnie jak zarząd milicji, straży granicznej i in. Dla bezpieczeństwa używano odtąd nazwy NKWD. Komisarzem NKWD ZSRR był już od kilku tygodni Henryk Jagoda⁵². W połowie lat 30. struktura resortu spraw wewnętrznych, w tym organów bezpieczeństwa, przedstawiała się następująco⁵³:

⁴⁶ Zob. też o tym S. Pomorski, [w:] *Criminal Law ...*, s. 224 i n.; P.H. Juviler, *Revolutionary Law and Order...*, s. 51.

⁴⁷ J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu...*, s. 392.

⁴⁸ „В случае побег или перелета за границу военнoслужашего, совершеннолетние члены его семьи, если они чем-либо способствовали готовящейся или совершенной измене, или хотя бы знали о ней, но не довели об этом до сведения властей, караются – лишением свободы на срок од пяти до десяти лет с конфискацией всего имыщества.

⁴⁹ „Стальные совершеннолетние члены семьи изменника, совместно с ним проживавшие или находившиеся на его иждивении к моменту совершения преступления – подлежат лишению избирательных прав и ссылке в отдаленные районы Сибири на пять лет”. Art. 58^{1b} – Уголовный кодекс РСФСР, официальный текст с изменениями на 1 января 1952 г., Москва 1952. Zob. też w: *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 684.

⁴⁹ Już po oddaniu niniejszego tekstu do druku ukazał się porządkujący te sprawy, rozmaicie rozumiane w Polsce i za granicą, tekst M. Szreffela, *Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych w latach 1917-1934*. W: *Pro memooria. Księga dla uczczenia pamięci Profesor Krystyny Kamińskiej*. Red. A. Gaca. Toruń 2013, s. 575.

⁵⁰ *История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 гг.* Сборник документов. Под редакцией С.А. Голунского. Государственное издательство юридической литературы. Москва 1955, s. 517.

⁵¹ OGPU przemianowane zostało na GUGB – Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego, czyli Главное Управление Государственной Безопасности (Главноје Управленije Gosudarstwiенной Biezopastnosti) i pod tą nazwą weszło w skład NKWD.

⁵² Gienrich (Henryk) Grogorjewicz Jagoda (1891–1938), ur. w żydowskiej rodzinie w Łodzi, biografia jego zawiera wyjątkowo dużo białych plam; od 1907 w SDPRR(b), 1911–1913 na zesłaniu, uczestnik rewolucji październikowej, od 1920 w resorcie bezpieczeństwa, 1924 zastępca szefa OGPU; zły stan zdrowia szefa OGPU Mienżyńskiego i jego pasywny styl zarządzania sprawiły, że realna władza przeszła w ręce Jagody; organizator (1930) i szef Gułagu; następca Mienżyńskiego, od 10 lipca 1934 ogólnozwiązkowy ludowy komisarz spraw wewnętrznych (NKWD ZSRR); prawdopodobnie na polecenie Stalina zorganizował zabójstwo Kirowa (1934); organizował i realizował pierwsze dwulecie wielkiego terronu stalinowskiego; niezręcznie przygotowany przez niego proces Zinowiewa i Kamieniewa wywołał niezadowolenie Stalina, który po znanej depeście do Biura Politycznego spowodował usunięcie go (26 IX 1936) ze stanowiska ludowego komisarza NKWD; krótko był ludowym komisarzem łączności; w 1937 aresztowany; oskarżony m.in. o współpracę z carską Ochroną, wywiadem niemieckim, otrucie Gorkiego i Mienżyńskiego, sądzony w głośnym procesie tzw. *prawicowo-trockistowskiego bloku antyradzieckiego* (wspólnie z Bucharinem i Rykowem), skazany na karę śmierci 13 III 1938 i w tym samym dniu rozstrzelany; żona i siostra zesłane do łagru, kilkuletni syn oddany do domu dziecka. G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*. *Leksykon*, Kraków 2000; *Leksykon. Rosja* (pod red. W. Sienkiewiczza), Warszawa 2001; N. Polmar, T.B. Allen, *Księga szpiegów*. *Encyklopedia*, Warszawa 2000.

⁵³ Trzeba zastrzec, że informacje na temat struktury zawierają wiele sprzeczności, dużo niejasności. Sprawy te były zawsze ściśle tajne, a ponadto struktury ulegały częstym zmianom. Tutaj podaje się za: „Karta” 1993, nr 11, s. 45 oraz M. Wilk, *Gruzin na*

Henryk Jagoda pełnił urząd Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych (NKWD). W skład resortu spraw wewnętrznych (NKWD) wchodziły zarządy (struktura w okresie lipiec 1934 r. – luty 1941 r.):

- 1) Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego – GUGB;
- 2) Główny Zarząd Milicji Robotniczo-Chłopskiej;
- 3) Główny Zarząd Ochrony Pogranicza i Wewnętrznej;
- 4) Główny Zarząd Ochrony Przeciwopozarowej;
- 5) Główny Zarząd Obozów i Osiedli Pracy – GUŁag;
- 6) Zarząd Administracyjno-Gospodarczy;
- 7) Wydział Akt Stanu Cywilnego (na prawach zarządu).

Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego (GUGB) z kolei dzielił się na wydziały (struktura w końcu 1937 r.):

- 1) Wydział Ochrony Przywódców Partii i Państwa;
- 2) Wydział Operacyjny;
- 3) Wydział Kontrwywiadu;
- 4) Wydział Tajno-Polityczny;
- 5) Wydział Specjalny (ochrona kontrwywiadowcza Armii Czerwonej, która nie miała swojego kontrwywiadu);
- 6) Wydział Transportu;
- 7) Wydział Zagraniczny;
- 8) Wydział Ewidencyjno-Statystyczny;
- 9) Wydział Specjalny Szyfrów;
- 10) Wydział Więzienny;
- 11) Wydział Transportu Wodnego;
- 12) Wydział Techniki Operacyjnej.

W końcu 1934 r. w centralnych strukturach GUGB służyło 1500 funkcjonariuszy, zaś całkowity stan zatrudnienia w GUGB ZSRR to ponad 27 tysięcy funkcjonariuszy cywilnych oraz 90 tysięcy wojskowych; do tego dochodzi nieznaną liczbą (kilkaset tysięcy) tajnych współpracowników⁵⁴.

Według jednego z najwyższych funkcjonariuszy radzieckiej bezpieki – Pawła Sudopłatowa, autora rewelacyjnych wspomnień, w latach 30. w strukturach GUGB-NKWD istniały dwie równoległe **służby wywiadowcze**:

- 1) Zarząd Zagraniczny – INO, odpowiedzialny był za prowadzenie placówek wywiadu – *riezidentur* za granicą, tzn. szpiegów, którzy pracowali z immunitetem dyplomatycznym;
- 2) Zarząd Zadań Specjalnych, utworzony przez *Mienżynskiego* z myślą o nieuniknionej wojnie. Przeznaczony był do pracy z *nielegalami*, tzn. szpiegami, którzy pracowali bez immunitetu dyplomatycznego i mieszkali w obcym kraju pod fałszywą tożsamością. Odpowiedzialny był za głęboką, nielegalną penetrację oraz akty sabotażu⁵⁵.

Kremlu. Biografia Stalina, Łódź 1995, s. 210; zob. także R. Conquest, *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997, s. 96 i n.
⁵⁴ N. Werth, [w:] *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944-1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010, s. 39.

⁵⁵ P. Sudopłatow, *Wspomnienia...*, s. 24; To Sudopłatow został 5 lipca 1941 r. mianowany szefem Zarządu Zadań Specjalnych (*Wspomnienia...*, s. 133). Podlegał on bezpośrednio Berii. „Szefowie wszystkich zarządów w strukturze NKWD zobowiązani byli zapewnić mi ludzi i wyposażenie niezbędne do wykonania postawionych zadań”. W październiku 1941 r. zreorganizowany został w Zarząd II NKWD, a na przełomie stycznia i lutego 1942 r. w Niezależny Zarząd IV NKWD do Zadań Specjalnych i Wojny Partyzanckiej, który składał się z 16 wydziałów.

Od 27 października 1934 r. cały system penitencjarny został połączony w jedną instytucję w ramach NKWD⁵⁶.

Powołanie ogólnozwiązkowego Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (NKWD) ZSRR wymagało odpowiedniej zmiany konstytucji⁵⁷, co z opóźnieniem zostało dokonane na VII Zjeździe Rad ZSRR na początku 1935 r.⁵⁸

Trzeba zgodzić się z wyrażonym przez fachowca poglądem: „Reorganizacja organów bezpieczeństwa była ważnym krokiem Stalina na drodze do absolutnej dyktatury. Formalnie sytuacja przedstawiała się wprawdzie tak, jak gdyby OGPU przekształcono w oddział Komisariatu Spraw Wewnętrznych; w rzeczywistości zaś nowo utworzony *Urząd Bezpieczeństwa Państwowego* kontrolował cały zakres działalności wspomnianego Komisariatu. Poddanemu policji bezpieczeństwa NKWD podlegały odąd milicja, służba ochrony pogranicza oraz wszelkie oddziały wojskowe, które nie wchodziły bezpośrednio w skład armii i floty, ponadto obozy pracy przymusowej, więziennictwo i straż pożarna. Zaprowadzony jeszcze w roku 1932 system administracji zabezpieczał zupełną kontrolę całej ludności. Organy bezpieczeństwa były teraz u szczytu potęgi”⁵⁹.

3. TAK ZWANA LEX KIROV I POCZĄTEK WIELKIEGO TERRORU

Na Kremlu i na Łubiance na pewno z uwagą obserwowano to, co się od pewnego czasu działo nad Szprewą: zarówno podpalenie Reichstagu, jak i tak zwaną noc długich noży (rzekomy pucz Röhma), a nad Dunajem także zamordowanie austriackiego kanclerza Engelberta Dollfussa. W styczniu 1934 r. w ZSRR odbył się XVII Zjazd partii (1966 delegatów, z których 1108 wkrótce zostanie aresztowanych⁶⁰). W czasie wybierania składu KC przeciw Stalinowi padło 150–300 głosów, co sfalszowano; otrzymał on mniej głosów niż Siergiej Kirow⁶¹ (oficjalnie podano, że przeciwko Stalinowi padły 3, przeciwko Kirowowi – 4 głosy). W dniu 1 grudnia 1934 r. zastrzelony został w swoim gabinecie w pałacu Smolnym⁶², siedzibie leningradzkiej organizacji partyjnej, szef tej organizacji, zasłużony bolszewik i wielce popularny w masach partyjnych – Kirow. Śmierć Kirowa

⁵⁶ Zob. bliżej A. Lityński, *Administrowanie pracą przymusową w Rosji radzieckiej i ZSRR*, [w:] *Aktualne zagadnienia prawa pracy i polityki socjalnej (zbiór studiów)*, t. 1, red. B.M. Ćwiertniak, Sosnowiec 2012, s. 353-366.

⁵⁷ Obowiązująca w tym momencie konstytucja ZSRR z 31 stycznia 1924 r. nie przewidywała ogólnozwiązkowego (zjednoczonego) komisariatu spraw wewnętrznych (zob. art. 37 konstytucji); komisariaty takie znajdowały się w republikach związkowych. *История советской конституции. Сборник документов...*, s. 232; *История советской конституции (в документах)...*, s. 467.

⁵⁸ Zob. *История советской конституции (в документах)...*, s. 696; *История советской конституции. Сборник документов...*, s. 325.

⁵⁹ B. Lewickij, *Terror i rewolucja...*, s. 66-67.

⁶⁰ N.S. Chruszczow, O kulcie jednostki i jego następstwach. Referat I sekretarza KC KPZR tow.N.S. Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR 25 lutego 1956 (w języku rosyjskim: О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС. С. Хрущева XX Съезду Партии, *Известия ЦК КПСС* 1989, Nr 3, s. 128-170), s. 12.

⁶¹ Siergiej Mironowicz Kirow, właśc. Kostrikow (1886–1934), od 1904 r. z bolszewikami, uczestnik rewolucji 1905–1907 i październikowej, bardzo aktywny na wielu frontach, inicjator tworzenia struktur partyjnych i państwowych; od 1926 r. I sekretarz Komitetu Gubernialnego partii; dobry mówca i organizator, w zasadzie stalinowiec, popularny wśród członków partii; na zjeździe partii w 1934 r. w wyborach do KC otrzymał więcej głosów niż Stalin; 1 grudnia 1934 r. zastrzelony w swoim gabinecie, co stało się dla Stalina pretekstem do rozprawy ze starymi, zasłużonymi działaczami partyjnymi.

⁶² Smolny – zespół architektoniczny w Petersburgu, w zakolu Newy, obejmujący dawny klasztor, sobór oraz gmach Instytutu Smolnego, gdzie w latach 1765–1917 mieścił się pierwszy w Rosji zakład wychowawczy dla szlachcianek. W 1917 r. siedziba rady delegatów, eserowców, bolszewików, siedziba sztabu dokonującego przewrotu 7–8.11.1917 r., siedziba rządu bolszewickiego (RKL); w latach późniejszych komitetu partii komunistycznej.

stała się dla Stalina pretekstem do rozpętania terroru także względem opozycji partyjnej. „Zabójstwo Kirowa zasługuje ze wszech miar na miano zbrodni stulecia. W ciągu następnych czterech lat setki obywateli sowieckich, nie wyłączając najwybitniejszych przywódców rewolucji, zostało rozstrzelanych pod zarzutem bezpośredniej odpowiedzialności za to zabójstwo, a dosłownie miliony innych skazano na śmierć za współudział w rozległej konspiracji, która rzekomo istniała za jego kulisami. Śmierć Kirowa była faktycznie kamieniem węgielnym całego gmachu terroru i represji, dzięki któremu Stalin zapewnił sobie absolutną władzę nad społeczeństwem sowieckim”⁶³.

Stalinowski majstersztyk – zabójstwo S. Kirowa – stał się pretekstem do drastycznej zmiany procedury karnej.

Kilka godzin po zabójstwie Stalin – bez konsultacji w Politbiurem – zredagował dyrektywę, tak zwaną *lex Kirow*, znaną też jako „prawo z 1 grudnia”, ogłoszoną w dniu następnym, a zatwierdzoną przez Biuro Polityczne dopiero 3 grudnia obiegiem. Ten „akt prawny” (dekret-dyrektywa) w sprawach „o terroryzm” polecał, co następuje⁶⁴:

- 1) śledztwa należy prowadzić w trybie przyspieszonym i kończyć je w ciągu 10 dni;
- 2) akt oskarżenia dostarcza się na dobę przed rozprawą;
- 3) rozprawę prowadzi się i wyrok wydaje się w zasadzie zaocznie (nawet jeżeli oskarżony znajduje się w rękach organów ścigania);
- 4) odwołania (kasacje) oraz prośby o ulaskawienie nie są rozpatrywane;
- 5) organom NKWD poleca się wykonywanie wyroków orzekających karę śmierci w trybie natychmiastowym.

W dziesięć dni później uchwalono art. 466–470 kodeksu postępowania karnego RSFRR, by dostosować kodeks do nowych rozwiązań. *Lex Kirow* drastycznie zaostrzyła odpowiedzialność za czyny o charakterze politycznym i zlikwidowała wszelkie gwarancje procesowe oskarżonego. W trybie przewidzianym w *lex Kirow* przeprowadzono ogromną liczbę procesów politycznych, zapadały drastyczne wyroki na niewinnych ludzi, w tym wielu zasłużonych bolszewików. Stalin realizował Wielki Terror.

Lex Kirow obowiązywała do kwietnia 1956 r., a więc przeżyła Stalina i została uchylona dopiero po rewelacyjnym referacie Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR.

Po zabójstwie Kirowa i wprowadzeniu 1 grudnia 1934 r. *lex Kirow* stalinowski terror nie miał już granic i tak było aż do śmierci Wodza. Zaczęło się kilkuletnie apogeum Wielkiego Terroru.

⁶³ R. Conquest, *Wielki terror...*, s. 49.

⁶⁴ „Протокол No 112 заседания Президиума Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР. (...) Проведено опросом членов Президиума ЦИК Союза ССР от 1 декабря 1934 г.

1. (...).

2. О внесении изменений в действующие уголовно-процесуальные кодексы союзных республик. (...). Дело No 532/10. (...)

ЦИК Союза ССР постановляет:

Внести следующие изменения в действующие уголовно-процесуальные кодексы союзных республик по расследованию и рассмотрению дел о террористических организациях и террористических актах против работников советской власти:

1. Следствие по этим делам заканчивать в срок не более десяти дней.
2. Обвинительное заключение вручать обвиняемым за один сутки до рассмотрения дела в суде.
3. Дела слушать без участия сторон.
4. Кассационного обжалования приговоров, как и подачи ходатайств о помиловании не допускать.
5. Приговор к высшей мере наказания приводить в исполнение немедленно по вынесении приговора.”

Секретарь ЦИК Союза ССР (А. Енукидзе) www.lawtu.info ; тоż w: История законодательства СССР (...). Сборник документов..., s. 519.

Wprawdzie wielu badaczy zamyka okres Wielkiego Terroru datami 1937–1938, ale ja uważam, że terror panował w ZSRR ćwierć wieku (od ok. 1928/29 do śmierci Stalina), zaś Wielki Terror zaczął się zaraz po 1 grudnia 1934 r. i trwał do jesieni 1938 r. Okresowi temu poświęcono w literaturze naukowej wiele uwagi, z pracami Roberta Conquesta na czele, ale zawsze najczęściej zainteresowania przyciągało rewolucyjne „pożeranie własnych dzieci”, czyli biologiczne unicestwianie wielkich i zasłużonych dla rewolucji bolszewików. I niebywałe formy, w jakich to się odbywało: owe procesy moskiewskie, podczas których zasłużeni bolszewicy przyznawali się do niewiarygodnych zbrodni, a zwłaszcza do tego, że od bardzo dawna już byli szpiegami imperialistów, a do aparatu partyjno-państwowego się „wślizgnęli”, by go od środka rozsadzić, jak to przewidział już w 1928 roku Wielki Wódz. Przerazał wymiar kary: z reguły kary najwyższej. Mniej zastanawiano się nad takim fenomenem, że każdy unicestwiany w tym systemie (wszak z góry przewidziany do unicestwienia) miał wyrok: nikogo nie zabijało się bez wyroku. To wpisywało się w charakterystyczną cechę komunistycznego totalitaryzmu: *totalne kłamstwo* (Leszek Kołakowski). Tym różnił się totalitaryzm czerwony od brunatnego; ten ostatni nie ukrywał swoich celów i wysyłał miliony na śmierć, nie potrzebując do tego sądowych wyroków. Nikt nigdy w dziejach świata nie zbliżył się do wielkości Wielkiego Terroru, mierzonej liczbą unicestwionych istnień ludzkich. A jeśli w zasadzie każdy powinien być zlikwidowany na mocy wyroku, to trzeba było opracować i uruchomić specjalne formuły pozwalające na wydawanie takiej liczby wyroków.

W ciągu tylko 2 miesięcy – grudnia 1934 r. i stycznia 1935 r. – według nowych procedur przewidzianych dekretem o terroryzmie skazano 6500 osób⁶⁵. O działalność terrorystyczną oskarżono opozycjonistów w łonie partii. Z terenów zachodnich (Ukrainy, Karelii) zesłano do Kazachstanu i na zachodnią Syberię rodziny „antyradzieckie”, w tym Polaków (wiosna 1936 r.). Znacznie zwiększyła się liczba wyroków wydawanych przez sławetne OSO⁶⁶ NKWD. Uruchomiono *trojki* – komisje złożone z rejonowego sekretarza partii, prokuratora i rejonowego szefa NKWD. W dniu 2 lipca 1937 r. *trojki* otrzymały od Biura Politycznego KC WKP(b) telegraficzne polecenie: „niezwłocznie aresztować wszystkich kułaków i kryminalistów (...) i po administracyjnym przestudiowaniu ich sprawy przez trojkę rozstrzelać najbardziej wrogo nastawionych i zesłać elementy mniej aktywne”⁶⁷. W silnie scentralizowanym systemie radzieckim represje formalnie prawnokarne były objęte

⁶⁵ N. Werth, [w:] *Czarna księga komunizmu...*, s. 177.

⁶⁶ Większość z wielomilionowej populacji łagrów i więzień nigdy sali sądowej nie oglądała, nawet symbolicznie przez kwadrans. „Sądzeni” byli w trybie zaocznym i nie przez sąd, ale przez organ administracyjny, jakim było ciało wyłaniane przez organa bezpieczeństwa. Na szczeblu centralnym była to komisja administracyjna, zmieniona w 1923 r. w kolegium specjalne OGPU-NKWD (OSO = особое совещание = osoboje sowjeszczanije), zaś w terenie tak zwane „trojki”, rzadziej „dwojki”. W skład kolegium specjalnego NKWD wchodził: komisarz spraw wewnętrznych ZSRR (czyli szef NKWD) i jego zastępca, naczelnik Głównego Zarządu Robotniczo-Chłopskiej Milicji, prokurator (generalny) ZSRR lub jego zastępca, komisarz spraw wewnętrznych (NKWD) danej republiki. Początkowo OSO formalnie nie mogło wydawać najwyższych wymiarów kary wyroków, ale z biegiem czasu ograniczenia zniesiono. Prokurator ZSRR, sławetny Andrzej Wyszyński, wydał (27 grudnia 1937 r.) cyrkularz, nakazując przekazywanie do OSO wszystkich spraw opierających się tylko na materiale operacyjnym (donosy, podsłuchy itp.), a tych musiał być znaczny odsetek. Trojki i dwojki funkcjonowały zarówno na szczeblu centralnym, jak i terenowym. Pracowały bardzo wydajnie, np. tak dwójka złożona z szefa NKWD ZSRR Nikołaja Jeżowa i prokuratora ZSRR Andrieja Wyszyńskiego rozpatrzyła: 18 października 1937 r. – 551 spraw, we wszystkich orzekając rozstrzelanie, 10 stycznia 1938 r. – 1667, zaś 21 stycznia 1938 r. – 2164 sprawy. Przygotowane przez pomocników sprawy „zatwierdzano w charakterze protokołów, które bez żadnej kontroli, nawet bez czytania, automatycznie podpisywał komisarz, a później równie mechanicznie prokurator” – zeznawał potem szef sekretariatu Jeżowa. Cyt. za P. Wieczorkiewicz, *Uwagi o działalności sowieckiego aparatu sprawiedliwości i systemu śledczego w dobie wielkiej czystki*, [w:] *Departament X MBP – wzorce, struktury, działanie*, pod red. K. Rokickiego, Warszawa 2007, s. 29; zob. też A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991...*, wyd. 2, s. 304.

⁶⁷ N. Werth, [w:] *Czarna księga komunizmu...*, s. 182.

centralnym planowaniem – ustalano kontyngenty dla rejonów. Wiemy np., że w zaaprobowanym przez Biuro Polityczne rozkazie Jeżowa z 30 lipca 1937 r. do aresztowania przewidziano 268 950 osób, w tym 75 950 do rozstrzelania, ale lista to niepełna i była następnie uzupełniana; gorliwe rejonu składały wnioski o podwyższenie kontyngentów i znacznie przekraczały plan aresztowań, rozstrzeliwań, osadzania w łagrach. Na podstawie takich wniosków Biuro Polityczne podniosło limit przeznaczonych do rozstrzelania o 150 500 osób, a przeznaczonych do uwięzienia o 33 250 osób, zaś NKWD samodzielnie jeszcze zwiększyło te limity. Rzeczywista liczba aresztowanych w rezultacie wspomnianego rozkazu Jeżowa z 30 lipca 1937 r. wyniosła 767 397 osób, spośród których skazano na rozstrzelanie 386 798, a 380 599 skazano na łagry lub więzienie⁶⁸. „(...) Liczba aresztowanych na podstawie oskarżenia o przestępstwa kontrrewolucyjne zwiększyła się w 1937 r. w porównaniu z 1936 r. przeszło 10-krotnie”⁶⁹. Rozkaz z 30 lipca 1937 r. polecał rozstrzelać pewną liczbę więźniów łagrów, czyli ludzi prawomocnie skazanych na kary pozbawienia wolności, a nie na karę śmierci. Najpierw miało to być 10 tys. więźniów, ale już w 2 miesiące później zwiększono tę liczbę do 13 600, a wkrótce zwiększono o kolejny tysiąc. Biuro Polityczne WKP(b) zaś podjęło uchwałę o rozpatrzeniu przez trojki spraw 12 tys. więźniów łagrów, którzy mieli być zaliczeni do „pierwszej kategorii”, co z góry oznaczało decyzję o ich rozstrzelaniu. Niektórzy badacze obliczają, że na tej podstawie rozstrzelano ponad 30 tys. więźniów⁷⁰. W drugiej połowie 1937 r. podjęto operacje represyjne wobec licznych grup narodowościowych – obywateli radzieckich, m.in. przeciwko Polakom, Niemcom, Finom, Japończykom i wielu innym. Łącznie aresztowano kilkaset tysięcy osób, którym głównie przypisywano szpiegostwo. Wzorcem stała się „operacja polska” (rozkaz NKWD z 11.8.1937 r., zatwierdzony przez Biuro Polityczne WKP(b)). *Operacja polska* miała przebiegać w następujących etapach, a procedura miała polegać – jak precyzował rozkaz Jeżowa – na:

- 1) masowych aresztowaniach, ale – jak to bezpieka radziecka czyniła w czasach terroru – nie konkretnych, podejrzanych osób, lecz Polaków pewnych kategorii;
- 2) przeprowadzaniu śledztw z jednoczesnym podziałem aresztowanych na dwie kategorie (jak to w ustalonej już praktyce radzieckiej bezpieki było):
 - a) pierwsza kategoria – podlegających rozstrzelaniu,
 - b) druga kategoria – podlegających skazaniu na pozbawienie wolności na okres od 5 do 10 lat, w zasadzie w łagrze⁷¹, ewentualnie w więzieniu.

Podział na dwie kategorie dokonywany był w spisach, w systemie „albumowym” i odpowiednie zaliczenie aresztanta w spisie (w „albumie”) przez funkcjonariusza bezpieki do pierwszej albo do drugiej kategorii było faktycznie równoznaczne z „wyrokiem”, czyli dalszym jego losem;

- 3) „wyrokowanie” przez Kolegium Specjalne NKWD ZSRR, później także przez specjalne „trojki” w terenie⁷², co polegało tylko na podpisaniu owych spisów ludzi podzielonych już

⁶⁸ S. Ciesielski, *GUŁag...*, s. 186-187.

⁶⁹ N.S. Chruszczow, *O kulcie jednostki...*, s. 16.

⁷⁰ S. Ciesielski, *GUŁag...*, s. 187-188.

⁷¹ Zgodnie z uchwałą rządu radzieckiego z 1929 r. do łagrów mieli być kierowani wszyscy z wyrokami 3 lat pozbawienia wolności lub więcej. W więzieniach umieszczano skazanych na krótsze kary albo z indywidualnych powodów specjalnych. Zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR...*, wyd. 2, s. 378.

⁷² „Specjalne trojki tworzyć w składzie: pierwszy sekretarz *obkomu*, *krajkomu* WKP(b) lub KC *nackompartii*, naczelnik właściwego zarządu NKWD i prokurator obwodu, kraju, republiki. [...] Specjalne trojki wydają wyroki, zgodnie z rozkazem NKWD nr 00485 z 25 sierpnia 1937 r., pierwszej i drugiej kategorii [...]” – rozkazał Jeżow, [w:] SERIA WYDAWNICZA: Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. TOM 8 TEJ SERII: *Wielki terror: operacja polska 1937-1938*. Część 1-2. Wyd. IPN i inne z Ukrainy. Warszawa – Kijów 2010, tutaj cz. 2, s. 1489-1491.

przez niższych funkcjonariuszy na dwie kategorie: do rozstrzelania i do osadzenia w łagrze (ewentualnie w więzieniu);

4) niezwłoczne wykonanie wyroku; żadnej możliwości odwołania do jakiegokolwiek wyższej instancji nie było⁷³.

Poza zastosowaniem wypunktowanej powyżej procedury, bardzo typowej dla czasów stalinowskich, operacja polska ponadto miała polegać na wstrzymaniu uwalniania z więzień i łagrów tych Polaków, którym kończyły się właśnie kary⁷⁴.

Uzupełnieniem streszczonego rozkazu nr 00485 był rozkaz nr 00486 Jeżowa z 15 sierpnia 1937 r.⁷⁵, który miał charakter w miarę szczegółowej instrukcji operacyjnej co do postępowania przy represjonowaniu w toku operacji polskiej. Rozkaz nr 00486 w szczególności zawierał polecenia co do represjonowania rodzin osób represjonowanych: żon, dzieci społecznie niebezpiecznych od 15. roku życia, dzieci młodszych, rodziców i innych będących na utrzymaniu i mieszkających wspólnie z głównym represjonowanym (skazywanym). Najpierw należało zebrać o rodzinie stosowne materiały (m.in. „kompromitujące żonę skazanego”). „2. Zebrane materiały są rozpatrywane odpowiednio przez ludowych komisarzy spraw wewnętrznych republik i przez kierowników oddziałów NKWD krajów i okręgów. Ci ostatni: a) wydają nakaz aresztowania i rewizji [u] żon zdrajców ojczyzny; b) decydują o przedsięwzięciu środków co do dzieci aresztowanej; c) określają działania podejmowane w stosunku do rodziców i pozostałych krewnych będących na utrzymaniu skazanego i mieszkających razem z nim. 3. Wyznaczonych do represji należy aresztować. [...]”⁷⁶. Nie miały być aresztowane tylko „żony skazanych, które zdemaskowały swoich mężów i poinformowały o tym władze oraz udostępniły dowody, które posłużyły jako podstawa do aresztowania”. Delatorstwo wszak było w tym

⁷³ „5. Wszystkich aresztowanych, w miarę ujawniania ich winy w trakcie śledztwa, należy podzielić na dwie kategorie: a) pierwsza kategoria to [osoby] podlegające rozstrzelaniu – zaliczają się do niej wszystkie szpiegowskie, dywersyjne, szkodnicze i powstańcze kadry polskiego wywiadu; b) druga kategoria, [ludzie] mniej aktywni, podlegający karze osadzenia w więzieniach i obozach na okres od 5 do 10 lat. 6. Co 10 dni sporządzać spisy [osób] zaliczonych w trakcie śledztwa do pierwszej i drugiej kategorii z krótkim streszczeniem materiałów śledczych i agenturalnych, opisujących stopień winy aresztowanego; [spisy] należy kierować w celu ostatecznego zatwierdzenia do NKWD ZSRR.

Zaliczenie do pierwszej lub drugiej kategorii przeprowadza na podstawie materiałów agenturalnych i śledczych ludowy komisarz spraw wewnętrznych republiki, naczelnik UNKWD obwodu lub kraju wspólnie z odpowiednim prokuratorem republiki, obwodu, kraju.

Spisy – po podpisaniu ich przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych republiki, naczelnika UNKWD i prokuratora danej republiki, kraju i obwodu – kieruje się do NKWD ZSRR.

Po zatwierdzeniu spisów przez NKWD ZSRR i przez prokuratora Związku wyrok podlega natychmiastowemu wykonaniu, tj. osądzeni według pierwszej kategorii podlegają rozstrzelaniu, a według drugiej – skierowani do więzień i łagrów, zgodnie ze zleceniem NKWD ZSRR”.

Wielki terror: operacja polska..., cz. 1, s. 261; *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937-1938. Dokumenty z centrali*, red. i wstęp T. Sommer, Warszawa 2010, s. 84-85.

⁷⁴ „7. Wstrzymać uwalnianie z więzień i obozów ludzi skazanych za działania szpiegowskie na rzecz Polski, którym kończy się okres zasądzony wyrokiem. Materiał o każdym z nich przekazać do rozpatrzenia przez Kolegium Specjalne NKWD ZSRR”. *Wielki terror: operacja polska...*, cz. 1, s. 261 i zob. także s. 623; *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo...*, s. 84-85.

⁷⁵ *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo...*, s. 125-131. Por. też rozkaz Jeżowa dot. *operacji kułackiej 1937 r. Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917-1953. Wybór źródeł...*, s. 53-64.

⁷⁶ Warto przytoczyć dalszy ciąg tego dokumentu: „4. Aresztowane zostają żony, będące w prawnym lub faktycznym związku ze skazanym w momencie aresztowania. Aresztowane zostają żony, które w momencie aresztowania były rozwiedzione ze skazanymi, jednak: a) brały udział w kontrrewolucyjnej działalności skazanych; b) ukrywały skazanych; c) wiedziały o kontrrewolucyjnej działalności skazanego, a jednak **nie poinformowały o tym odpowiednich organów władzy**” [podkr. aut.]. *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo...*, s. 126.

systemie obowiązkowe. Żony chore miały być aresztowane po wyzdrowieniu. Wraz z aresztowaniem obowiązkowo należało przeprowadzić rewizję, a „cały dobytek [...] konfiskować. Oto pół zdania z zeznań Stanisława Redensa, z pochodzenia Polaka, obywatela ZSRR, bolszewika bardzo aktywnie zaangażowanego w tworzenie radzieckiego systemu represji, Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych (NKWD) w Kazachstanie (skazanego i rozstrzelanego w 1940 r.): „Przychodziły informacje o masowych aresztowaniach, **bez żadnych podstaw, żeby tylko był Polak**. Ja też to robiłem...”. Na skutek nacisków samego Jeżowa i zwierzchników NKWD „[...] operacja przyjęła takie rozmiary, że albumy zaczęły spływać w ogromnej ilości i wtedy jeszcze bardziej uproszczono rozpatrywanie tych spraw, zaczęli rozdawać naczelnikom oddziałów albumy na tysiące aresztowanych i naczelnicy oddziałów jednoosobowo decydowali o losie aresztowanych, a Jeżow, nie czytając ich, podpisywał gotowe protokoły i to samo, niestety, robił i Wyszynski. [...] aresztowania przeprowadzano **przy pomocy książki telefonicznej, byle tylko nazwisko było podobne do polskiego**, łotewskiego, bułgarskiego itd.”⁷⁷ [wszystkie podkreśl. aut.]. Powołano *dwojki* (funkcjonariusz NKWD i prokurator), które skazywały ludzi w „trybie albumowym” (tylko na podstawie spisów osób).

Według udokumentowanych danych, stwierdzonych przez rosyjskie Stowarzyszenie „Memoriał”, tylko w „operacji polskiej” skazano 139 835 tysięcy Polaków – obywateli radzieckich, w tym na śmierć skazano 111 091, tj. 79,4% przypadków⁷⁸. Trzeba to traktować jako dane minimalne⁷⁹. *Operacja polska NKWD* była i pierwszą, i modelową. Po niej poszły następne *operacje narodowościowe*, w tym *operacja niemiecka*, co znakomicie ukazał reżyser filmowy Waldemar Krzystek w dwóch pierwszych odcinkach serialu filmowego o Annie German.

Praktycznie wszyscy represjonowani mieli śledztwo (z torturami) i procesy, w których na ogół przyznawali się do czynu (najczęściej niepopelnionego). Zarzucano zwykle „trockizm” jako „awangardę burżuazyjnej kontrrewolucji”, mimo że trockistów już dawno wytępiono. Często łączono z tym szpiegostwo. Dla represji politycznych uruchamiano prawo karne i procedury śledcze oraz sądowe; praktycznie każdy „likwidowany” miał wyrok orzekający, że jest strasznym zbrodniarzem. To element komunistycznej fikcji i zakłamania – nie represjonowano niewinnych, tylko zbrodniarzy. Zawsze surowym represjom poddawano bliższe i nawet dalsze rodziny skazanych⁸⁰. W 1937 r. nadal trwały pokazowe procesy polityczne wybitnych bolszewików; „zlikwidowano” 70% członków Komitetu Centralnego. Przyszła kolej na czystkę w instrumencie terroru – NKWD. Był sprawny, ale „brakowało mu prawdziwie stalinowskiego ducha”. W marcu 1937 r. aresztowano szefów i zastępców szefów wydziałów NKWD, potem innych. Szacuje się, że rozstrzelano 3 tys. oficerów (w tym szefa bezpieczeństwa – *H. Jagodę*), a łącznie 20 tys. funkcjonariuszy NKWD. Czystkę przeprowadzono też w aparacie prokura-

⁷⁷ *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo...*, s. 233.

⁷⁸ Piszę o tym bardziej szczegółowo w: A. Lityński, *Ludobójstwo: operacja polska NKWD (1937-1938)*. *Uchwała Biura Politycznego KC WKP(b) oraz rozkazy szefa NKWD ZSRR* [Księga jubileuszowa Profesora Mariana Klementowskiego, UMCS, w druku].

⁷⁹ Niektórzy szacują ludobójstwo dokonane na Polakach w znacznie większych rozmiarach: „W sumie więc, akcja ludobójcza przeprowadzona przez Sowieców w latach 1937–1938, spowodowała aresztowanie nie 144 tys., ale pomiędzy 240 a 280 tys. Polaków. Z kolei śmierć poniosło pomiędzy 200 tys. a 250 tys. Polaków (z czego znaczna, ale trudna do oszacowania część nie była aresztowana, ale zmarła w wyniku aresztowania dzieci lub rodziców”. T. Sommer, „Operacja polska” czyli ludobójstwo Polaków dokonane przez Związek Sowiecki w latach 1937-1938, [w:] *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo...*, s. 23.

⁸⁰ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991...*, wyd. 2, s. 145-146.

torskim Andrieja Wyszyńskiego⁸¹. W styczniu 1937 r. poddano krytyce i rozstrzelano *E. Paszukanisa*⁸², zastępcę komisarza (czyli wiceministra) sprawiedliwości i jednego z czołowych prawników radzieckich. W lipcu 1937 r. aresztowano również zastępcę komisarza sprawiedliwości *W.A. Diegota* (zmarł w łagrze w 1944 r.)⁸³. W dniu 12 czerwca 1937 r. niespodziewanie dla opinii publicznej agencja prasowa TASS w suchym komunikacie poinformowała, że najwyżsi oficerowie radzieccy zostali oskarżeni o zdradę, przyznali się do winy, zostali osądzeni i straceni. Wśród ośmiu był m.in. marszałek *Michaił Tuchaczewski* – zastępca ludowego komisarza obrony. Wszyscy byli bohaterami wojny domowej. Za tym pierwszym procesem przyszły liczne inne w armii. To była hekatomba, niemal porównywalna ze stratami oficerów Armii Czerwonej w II wojnie światowej – utracono prawie połowę generałów i oficerów w stopniu powyżej pułkownika: z pięciu marszałków zamordowano trzech, z 1600 generałów usunięto z armii ponad 1400, z czego blisko 1200 aresztowano, a większość aresztowanych rozstrzelano. „To była bezprecedensowa klęska, jakiej nigdy, w jakiegokolwiek wojnie, nie знаła żadna armia świata”⁸⁴. „Armia została zgilotynowana”⁸⁵. Podobnie jak w przypadkach czystek w innych kręgach społecznych i zawodowych, również wszyscy oficerowie przechodzili śledztwo i proces. Zabijano człowieka na podstawie wyroku skazującego za (rzekomą) straszną zbrodnię. Czystki rozszerzały się na wszelkie kręgi społeczeństwa – na zwykłych, prostych ludzi, na sfery nauki, kultury; likwidowano dyplomatów⁸⁶.

Represjonowano również rodziny „zdrajców narodu”. W 1937 r. *Jeżow* wydał rozkaz, za-

⁸¹ Andriej Januariusz Wyszyński (1883–1954), prawdopodobnie pochodził z rodziny o polskich korzeniach, ukończył prawo na uniwersytecie w Kijowie; od 1903 r. mienszewik. W 1917 r. jako prokurator wydał polecenie aresztowania „szpiega niemieckiego” Lenina, do partii bolszewickiej wstąpił w 1921 r. Rektor Uniwersytetu Moskiewskiego, w latach 1935–1939 prokurator państwowy, zasłynął brutalnymi mowami oskarżycielskimi w słynnych procesach politycznych w czasach wielkiego stalinowskiego terroru; teoretyk prawa, „**stalinowski papież prawa**”, zawsze wierny Stalinowi. Wiceminister (1940–1949) i minister spraw zagranicznych (1949–1953), przewodniczący delegacji ZSRR przy ONZ. Zmarł w Nowym Jorku na zawał serca, według niektórych popełnił samobójstwo.

⁸² Jewgienij Bronisławowicz Paszukanis (1891–1937) – od lat młodzińszych w ruchu rewolucyjnym Rosji, ukończył prawo w Monachium, w RKP(b) od 1918 r. W Akademii Socjalistycznej współpracował ze *Stuczką*, wykladał na Uniwersytecie Moskiewskim, wiceprezes Akademii Komunistycznej, członek wielu kolegiów redakcyjnych; najwybitniejszy teoretyk bolszewickiego prawa do połowy lat 30., zawsze wierny marksizmowi. Uważał, że należy przeprowadzić drugą „rewolucję prawa”, oczyścić je z przeżytków burżuazyjnych, przygotować do obumarcia, zmienić prawo karne w politykę karną, a prawo cywilne w regulację gospodarczą. Skrytykowany przez A. Wyszyńskiego, a jego koncepcje zostały odrzucone w latach 30. XX w. Od 1936 r. zastępca komisarza ludowego (wiceminister) sprawiedliwości; ostatnie lata życia zasnuła mgłą niejasności; rozstrzelany w okresie wielkiej czystki.

⁸³ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991...*, wyd. 2, s. 146.

⁸⁴ P. Wiczorkiewicz, [w:] L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005, s. 442.

⁸⁵ P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Warszawa 2001, s. 1079, zob.

też s. 73, *passim*.

⁸⁶ Ludowy komisarz spraw zagranicznych Litwinow od 1937 r. do końca życia kładł na nocnym stoliku rewolwer, „żeby, jeśli zadzwonią nocą, nie przeżywać tego, co potem nastąpi” (słowa I. Ehrenburga). W przygotowywanym wielkim (ale niedoszłym) procesie dyplomatów swoją rolę miał odegrać aresztowany w tym celu *W.A. Antonow-Owsiejenko*, ten sam, który w listopadzie 1917 r. poprowadził szturm na Pałac Zimowy, obalając Rząd Tymczasowy; to on wszedł wówczas do sali obrad rządu i powiedział: „W imieniu Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego aresztuję was”. W czasie wojny domowej dowodził na froncie ukraińskim; był szefem Zarządu Politycznego Armii Czerwonej; potem na placówkach dyplomatycznych. Aresztowany siedział na Butyrkach; był chory, miał opuchnięte nogi. Opowiadał o Leninie, rewolucji, wojnie w Hiszpanii. Na przesłuchaniach był nieugięty; niczego nie podpisywał. Skazany został na 10 lat, ale to nie przeszkadzało, by w lutym 1938 r. został rozstrzelany. Wezwany na egzekucję, rozdał płaszcz, buty, marynarkę współwziewniom i prosił, by kiedyś zaświadczyli, że pozostał bolszewikiem do końca swych dni. R. Conquest, *Wielki terror...*, s. 468–469. „Stary bolszewik, tow. Kierow, został uniewinniony przez Kolegium Wojskowe, a mimo to został na rozstrzelany na polecenie Berii” – N.S. Chruszczow, *O kulcie jednostki...*, s. 37.

aprobowany przez Biuro Polityczne WKP(b), polecający skazanie przez OSO⁸⁷ na kary nie mniejsze aniżeli 5–8 lat pozbawienia wolności żon (także konkubin, także byłych żon, wcześniej rozwiedzionych), jeżeli wiedziały o działalności męża i nie powiadomiły władzy albo ukrywały sprawcę. W praktyce rozstrzeliwano żony, nawet nie dowodząc jakiegokolwiek winy. W niektórych łagrach okresowo istniały specjalne oddziały o zaostrzonym reżimie, w których przetrzymywano żony „zdrajców ojczyzny”. Dzieci powyżej 15 lat, uznane za „społecznie niebezpieczne”, OSO kierowało bądź do łagrów, bądź do poprawczych kolonii pracy, ewentualnie do domów dziecka o specjalnym reżimie. Młodsze umieszczano w domach dziecka⁸⁸.

4. ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

Liczby ofiar „wielkiego terroru” nie poznamy nigdy. Brytyjscy historycy C. Andrew i O. Gordijewski podają, że w 1956 r. na tajne polecenie politbiura KGB sporządził ogólne sprawozdanie, z którego wynikało, że w latach 1935–1940 aresztowano około 19 mln osób, z czego co najmniej 7 mln rozstrzelano lub zmarło w łagrach. Wyrażają pogląd, że rzeczywista liczba ofiar jest prawdopodobnie znacznie wyższa⁸⁹. Chyba najwybitniejszy na świecie znawca tego okresu i problemu w ZSRR – Robert Conquest – w kolejnych wydaniach swojej fundamentalnej książki *Wielki terror* czuje się zmuszony podwyższać szacunkowe wielkości i pisze, że dalsze analizy prawdopodobnie pokażą, że i te wielkości są zaniżone. R. Conquest **tylko dla dwóch lat** największego nasilenia terroru (1937–1938) szacuje⁹⁰: a) aresztowanych 8 milionów; b) straconych 1–1,5 miliona; c) zmarłych w obozach 2 miliony; d) więźniów w zakładach karnych⁹¹ – 1 milion; e) więźniów w łagrach 8 milionów. Zauważmy, że nie ma w tych liczbach specprzesiedleńców, czyli po prostu wywiezionych w odległe rejony ZSRR.

Szczególnie dużo „wrogów ludu” znajdowano w partii, Armii Czerwonej, NKWD, a wynikało to z przywołanej już tezy *Stalina*, że **w miarę postępów budownictwa socjalizmu walka klasowa się zaostrza** i przybiera nowe formy: imperialiści nasyłają tajnych agentów, którzy „wślizgują się” do partii oraz najważniejszych organów radzieckiego państwa, by je rozsadzić od środka.

Hannah Arendt akcentuje sprawę terroru w systemie totalitarnym, m.in. pisząc: „W strukturze politycznej władzy totalitarnej to miejsce praw stanowionych zajmuje totalny terror, który służy do przekładania na rzeczywistość prawa ruchu dziejów lub przyrody. Jak prawa stanowione są niezależne od wykroczeń, chociaż je określają – brak przestępstw w jakimś społeczeństwie nie czyni praw zbędnymi, lecz przeciwnie, oznacza ich najdoskonalsze panowanie – tak terror rządów totalitarnych przestał być wyłącznie środkiem zwalczania opozycji, chociaż jest stosowany także w tym celu. Terror staje się totalny wtedy, kiedy staje się niezależny od jakiegokolwiek opozycji; sprawuje absolutne rządy, gdyż nikt już nie stoi mu na drodze. Jeśli istotą władzy nie mającej charakteru tyranii są rządy prawa, a bezprawie jest istotą tyranii, to w takim razie terror jest istotą totalitarnego panowania”⁹².

⁸⁷ Zob. przypis 66.

⁸⁸ S. Ciesielski, *GUŁag...*, s. 190, 467, zob. także s. 176; szerzej o tym w: A. Lityński, *Ludobójstwo: operacja polska NKWD...*

⁸⁹ C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB...*, s. 131.

⁹⁰ R. Conquest, *Wielki terror...*, s.534-535; zob. też np. N. Werth, [w:] *Czarna księga komunizmu...*, s. 181 i nast.

⁹¹ Zob. przypis 71.

⁹² H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. D. Grinberg i M. Szawiel, t. 1. Warszawa 1989, s. 351. Ostatnio w literaturze polskiej poruszał te kwestie A. Bryk, *Budowa ustroju totalitarnego w Związku Sowieckim*, [w:] *Regnare – gu-*

BIBLIOGRAFIA

- Andrew C., Gordijewski O., *KGB*, tłum. R. Brzeski, Warszawa 1997.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, tłum. D. Grinberg i M. Szawiel, t. 1-2. Warszawa 1989.
- Bazyłow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2005.
- Bryk A., *Budowa ustroju totalitarnego w Związku Sowieckim*, [w:] *Regnare – gubernare – administrare. Prawo i władza na przestrzeni wieków*, red. S. Grodziski i A. Dziadzio, Kraków 2012
- Chruszczow N.S., *O kulcie jednostki i jego następstwach*. Referat I sekretarza KC KPZR tow. N.S. Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR 25 lutego 1956 (w języku rosyjskim: *О культуре личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПССН. С. Хрущева XX Съезду Партии, Известия ЦК КПСС* 1989, Nr 3, s. 128-170).
- Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, tłum. zespół. Wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999.
- Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944-1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010.
- Dzierżyński F., *Pisma wybrane*, Warszawa 1951.
- Getty J.A., Naumow O.W., *Jeżow – żelazna pięść Stalina*, tłum. G. Waluga, J. Złotnicki, Warszawa 2008.
- Criminal Law Protection of socialist Property in the USSR*. Edited by D.D. Barry, G. Ginsburgs and P.B. Maggs. Part I: *The Citizen and the State in Contemporary Soviet Law*, Leyden 1977.
- Lewickij B., *Terror i rewolucja*, tłum. z niem. A. Palicki, Wrocław 1990.
- Leksykon. Rosja* (pod red. W. Sienkiewicza), Warszawa 2001.
- Lityński A., *Administrowanie pracą przymusową w Rosji radzieckiej i ZSRR*, [w:] *Aktualne zagadnienia prawa pracy i polityki socjalnej (zbiór studiów)*, t. 1, red. B.M. Ćwiertniak, Sosnowiec 2012.
- Lityński A., *Kartka z dziejów administracji spraw wewnętrznych RSFRR: na drodze do dekretu z 6 lutego 1922 r.* „*Studia Iuridica Toruniensia*”, t. XI, Toruń 2012.
- Lityński A., *Ludobójstwo: operacja polska NKWD (1937-1938). Uchwała Biura Politycznego KC WKP(b) oraz rozkazy szefa NKWD ZSRR* [Księga jubileuszowa Profesora Mariana Klementowskiego, UMCS, w druku].
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs. Wyd. 2, Warszawa 2012.
- Lityński A., *Utworzenie naczelnego organu administracji państwowej RSFRR – Rady Komisarzy Ludowych*. „*Gdańskie Studia Prawnicze*”, t. XXVII: *W kręgu historii doktryn politycznych i prawnych oraz konstytucjonalizmu. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Sylwestrzaka*, red. D. Szpopier, Gdańsk 2012.
- Mienszagin W., Wyszyńska Z., *Radzieckie prawo karne*, Warszawa 1953.
- Polmar N., Allen T.B., *Księga szpiegów. Encyklopedia*, Warszawa 2000.
- Przebinda G., Smaga J., *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku. Leksykon*, Kraków 2000.

- Riasanovsky N.V., Steinberg M.D., *Historia Rosji*, tłum. A. Bernarczyk, T. Tesznar, Kraków 2009.
- Rozstrzelać Polaków. *Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937-1938. Dokumenty z centrali*, red. i wstęp T. Sommer, Warszawa 2010.
- SERIA WYDAWNICZA: Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 8: *Wielki terror: operacja polska 1937-1938*. Część 1-2, Warszawa – Kijów 2010.
- Sommer T., „Operacja polska”, czyli *ludobójstwo Polaków dokonane przez Związek Sowiecki w latach 1937-1938*, [w:] *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Radzieckim w latach 1937-1938. Dokumenty z centrali*, red. i wstęp T. Sommer, Warszawa 2010.
- Stalin J., *Zagadnienia leninizmu*, Wydawnictwo Literatury w Językach Obcych, Moskwa 1940.
- Stalin J., *Dziela*, t. 11, Warszawa 1951.
- Sudopłatow P., *Wspomnienia niewygodnego świadka*, tłum. J. Markowski, Warszawa 1999.
- A. Sylwestrzak, *Konstytucja RFSRR z 10 VII 1918 roku*. „Państwo i Prawo” [PiP] 1988.
- Szreffel M., *Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych w latach 1917-1934*, [w:] *Pro memoria. Księga dla uczczenia pamięci Profesor Krystyny Kamińskiej*, red. A. Gaca, Toruń 2013.
- Trocki L., *Moje życie. Próba autobiografii*, autoryzowany przekł. J. Barski, S. Łukomski, Warszawa 1930.
- Wieczorkiewicz P., *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937-1939*, Warszawa 2001, s. 1079.
- Wieczorkiewicz p., *Uwagi o działalności sowieckiego aparatu sprawiedliwości i systemu śledczego w dobie wielkiej czystki*, [w:] *Departament X MBP – wzorce, struktury, działanie*, pod red. K. Rokickiego, Warszawa 2007.
- Wilk M., *Gruzin na Kremlu. Biografia Stalina*, Łódź 1995.
- Witkowicz A., *Wokół terroru białego i czerwonego 1917-1923*, Warszawa 2008.
- Z dziejów terroru w państwie radzieckim 1917-1953. Wybór źródeł*. Wstęp, tłumaczenie, opracowanie J. Wojtkowiak, Poznań 2012.
- История советской конституции (в документах) 1917–1956, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957.
- История советской конституции. Сборник документов. 1917-1957*. Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957.
- История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917-1954 г. Сборник документов. Под редакцией С.А. Голунского. Государственное издательство юридической литературы. Москва 1955.
- Смирнов В.Т., Шаргородский М.Д., [w:] *Сорок лет советского права 1917–1957*, Ленинград 1957.
- Уголовный кодекс РСФСР, официальный текст с изменениями на 1 января 1952 г., Москва 1952.
- Чистяков О.И., *Конституция РСФСР 1918 года*. Издательство Московского Университета. [Москва] 1984.

Энциклопедия государства и права, (ред.) П. Стучка, Издательство Коммунистической Академии, т. 2, Москва 1930, s. 810, hasło Наркомвнудел (Народный Комиссариат Внутренних Дел).

Streszczenie: 80 lat temu, w 1934 roku, miały miejsce ważne wydarzenia w ZSRR. Najpierw zreorganizowano osławioną [= straszną, potworną] policję polityczną. W 1934 r. utworzono scentralizowane Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (NKWD = Narodnyj Komisariat Wnutriennyh Dieł) dla całego ZSRR. W jego struktury włączono wspomnianą policję bezpieczeństwa. Zmienił się szef NKWD: zmarł Wiaczesław Mienżyński, szefem został Henryk Jagoda.

W styczniu 1934 r. na zjeździe partii komunistycznej, podczas wyborów do Komitetu Centralnego, Siergiej Kirow – szef partii komunistycznej w Leningradzie – uzyskał znacznie lepszy wynik aniżeli Stalin. Wyniki wyborów sfałszowano na korzyść Stalina. 1 grudnia 1934 r. Kirow został zastrzelony w swoim gabinecie przez młodego człowieka, który zdumiewająco nie zatrzymywany przez ochronę, wszedł tam z bronią. Należy się domyślać, że kryje się za tym rozkaz Stalina i ręka NKWD. Przypomina to hitlerowską prowokację podpalenia Reichstagu w 1933 r.

Stalin jednoosobowo [sam] natychmiast napisał krótką ustawę [dekret, akt prawny], potocznie zwaną później *lex Kirov*. Ustawa [dekret] ta likwidowała wszystkie gwarancje procesowe oskarżonych w sprawach politycznych. Na tej podstawie – na rozkaz Stalina – NKWD przystąpiła do realizacji wielkiego terroru. Wielki terror trwa do około 1938 r. Nowością w porównaniu do poprzedniego okresu terroru było to, że był skierowany **także** [między innymi] przeciwko wybitnym działaczom partii komunistycznej. Skazywano ich na śmierć w sfigowanych procesach politycznych. Liczba ofiar wielkiego terroru bliżej jest nieznaną, ale sięga wielu milionów osób.

Słowa kluczowe: Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, tak zwana *lex Kirov*, wielki terror

1934 IN THE USSR: THE NKVD, LEX KIROV AND BEGINNING OF GREAT TERROR

Summary: 80 years ago, in 1934, in USSR very important events were taking place. At first the horrible political police was reorganized. In 1934 the Ministry of Home Affairs was centralized and NKVD created. The political police was incorporated in its structures.

The President of NKVD was changed; Wiaczesław Mienżyński died and was replaced by Henryk Jagoda. In January 1934, at the Congress of the Communist Party, during the elections for the Central Committee, Siergiej Kirow- the President of the Communist Party in Leningrad- got a better result than Stalin. The elections were rigged to Stalin's benefit. On 01-12-1934 Kirow was shot to death in his office, by a young man who walked into the room without being stopped by the security. It should be assumed that Stalin's order and NKVD's hand were behind it.

Immediately Stalin wrote himself a Legal Decree, later on, called „lex Kirov”. This decree got rid of the procedural guarantees of those who were politically accused. Based on that – by Stalin's order- NKVD started the implementation of the Great Terror. The novelty in comparison to the previous period of terror was that the Great Terror was also directed against prominent Party members. They were sentenced to death in rigged political trials. The number of Great Terror victims is unknown but it is definitely several billion of people.

Keywords: The Union Of Soviet Socialist Republics, so called lex Kirov, the Great Terror